

Йосип з гроша здачі

Борис Харчук

1

Малий Йосип Таранчук з нетерпінням чекав вечора. Хоч уже четвер, але чи ходити йому в школу, чи ні – він так і не знає. А батюшка ще у неділю після служби об'явив, що заняття почнуться в п'ятницю. Правда, Йосип у церкві не був: він, як завжди, пас вівці, але в сусідських хлопчаків тільки й розмов було, що про школу.

Он Маркіян Бородай навіть черевики вже має. А з якою зухвалістю ця "липова колодка", – так прозвали опецькуватого Маркіяна, – показував усім на вигоні новенького букваря!

"І чом ми не багаті? – думає Йосип. – Тоді б все було просто, а то батько завжди повторює: "Вчення тільки для панів! На те в них і часу, і грошей хоч позичай. Хіба мужикові в школу пертися? – Батько гірко спльовує, вийнявши з рота цибух своєї люльки. – Волам хвості крутити в батраках навчимося!" Його похмуре обличчя кривиться в прикрій усмішці.

Боязко Йосипові відчиняти двері в хату. Він не наважується взятися за клямку. Йому і так чути, яка розмова точиться між батьком і матір'ю. Але чому вони не згадують про нього? Йосип переконаний, що на сьогоднішній вечір усі розмови, крім однієї – про школу, зайві. Це повинні знати і малі, і старі. А тим часом батько говорить матері, що Бородай обіцяє здати йому під оренду два морги землі десь за Терником, що все нібито переговорено. Чує хлопець і материн голос, тихий, ласкавий такий. Ні! Це не почулося, це справді вона так сказала:

– Ось бачиш, Антоне, пошлем-таки сина в школу.

"Яка добра матуся. Я завжди вас слухатимусь... Я... я... ніколи не буду робити ніякої шкоди", – шепоче Йосип.

Але що скаже батько? Він мовчить. І чого він мовчить?

– Ти думаєш, Ганно, я нетямущий? Чи я добра дітям не зичу? Та я б їх у найвищі школи... але подумай, скоро зима. Ми ж голі й босі!

Йосип не може більше стояти в сінях. Він тихесенько відчиняє двері. Батько сидить на покуті, підперши руками голову. Спідлоба оглядає Йосипа. Мати стоїть біля припечки. Ось вона взяла жмут бадилля, кинула в піч і знов стала, опустивши руки. Менший братик Іванко в довгій до п'ят полотняній сорочці стрибає під столом зайчиком. Кіт Лімка ходить по хаті, підмітаючи пухнастим хвостом долівку.

Йосип підходить до матері. Батько не зводить з нього очей:

– От у школу тобі треба, а чобіт...

Глянув хлопець на свої ноги, а вони – босі, порепані.

– Зимою в мої озуються, а поки й босому можна, – каже мати, пригортаючи сина.

- А гроші на школу, на зошити, книжки?

- Не журися, Антоне!

Мати знов засовує бадилля в піч, а потім іде в протилежний куток кімнати, де стоїть скриня. Всі чекають, що то буде далі. Солодко б'ється серце в Йосипових грудях. Так і є: мати дістає нову торбину (вона більша, ніж та, яку бере Йосип на пасовисько) і вішає синові на плече. Нічого, що вона з простого полотна, а не брезентова. Мати не дістала гудзика, і тому торбина застібатиметься на патичок. Йосип мацає її руками, в ній щось шелестить. Розстебнув - а там зошит. Якби батька не було в хаті, Йосип поцілував би матір. А так ніяково: він уже великий!

- Йой, не приведе до добра та школа, - кидає батько.

Йосип знає, що тепер все вирішено. Завтра він буде в школі.

Нову торбину хочеться поносити Іванкові.

- Тільки не замасти! - просить Йосип братика.

Іванко почепив торбину собі на живіт. Лімка торкнув її лапою, потерся вусами і відійшов.

Вечеряли. Картопля в мундирах ніколи, мабуть, не здавалась Йосипу такою смачною.

Після вечері мати знову відчинила скриню і дала синові блискучий мідний гріш.

- На олівець буде, - сказала.

Йосип з радості не може заснути. Від Маркіяна він довідався, що олівець коштує півгроша. "Поки що нехай це буде таємницею, - думає він. - Півгроша треба відкласти. Колись ще доложу до нього і куплю справжній ніжик-циганок з червоною ручкою".

Не спиться й Іванкові. Все вовтузиться під боком у Йосипа.

- А ти візьмеш мене коли-небудь у школу? - запитує він. Це заважає Йосипові думати, де краще заховати півгроша.

- Візьму! Візьму!

- А цукерки в школі дають? - питає Іванко.

- Дають.

- І тобі завтра дадуть?

- Аякже!

Іванко облизується.

- А ти мені принесеш цукерочку? Отакеньку, - Іванко тикає Йосипові під ніс замурзану пучку.

В школі, звичайно, ніяких цукерок не дають - це Йосип знає. Та не можна ж залишатися пустопорожнім хвальком.

- Принесу! - каже, великодушно вирішивши не відкладати півгроша на ножики з червоною ручкою.

2

Ранок у селі Бодаки для дітей настає тоді, коли сонце піднімається з-за гори Городисько. Для Йосипа сьогодні він почався раніше. Над Городиськом ще тільки

рожевів край неба, а хлопець вискочив з хати на поріг і загорланів:

- Агей! Ге-е-ей!

"А... гей!" - відгукнулась луна.

Кожного разу, встаючи з постелі, Йосип ніби хотів сповістити всім сусідам, що розпочався ранок. За це його прозвали галаєм.

До Йосипа підбігає Мурза і кладе на груди обмочені в холодній росі м'які лапи. Собака знає, що для нього приготовлено шматок хліба. Йосип завжди дає його по кусочку, а сьогодні всунув у роззявлену пащу цілу скибку.

Вийшла мати.

- О боже! Глянь, що Мурза зробив з твоєю чистою сорочкою!

На Йосипових грудях красуються сліди Мурзиних лап.

- Мамо, а може, висохне? - розгублено запитує хлопець.

- Лишенько моє, ходімо я витру, а то запізнишся. Добре, що батька вже немає.

Скоро Йосип вибіг з хати з торбиною через плече і затиснутим у кулаці грошем. В кошарі замекали вівці. Білий баран просунув крізь штахети круторогу голову. Він дивився на свого пастуха і довбав ногою землю. Хлопець підійшов до кошари, схопив рукою барана за роги.

- Пастися хочеш? А таке ти бачив? - розтулив кулак і показав блискучий гріш. - А сорочка, бачиш, яка чиста? Мама із своєї перешила. А це що? Це торбина для книг. Якби ти не був бараном, то знав би, що я йду в школу!

Баран любив, коли його брали за роги. Він охоче підставляв чухати свою шию. І Йосип не відмовлявся зробити таку послугу. Баран, ніби дякуючи, кумедно хитав головою.

- Вас мама пожене зранку, а я після обіду, - сказав пастушок до овець і попрямував на вулицю.

Мурза хотів схопити його за торбу, але хлопець насварився на нього пальцем.

Мати стояла на порозі і дивилася вслід. Як вона чекала того дня, коли випроводить сина в школу!.. Ось він вибіг за ворота. З клена на землю впав жовтий лист. Мати покликала Мурзу.

Школяр поважно йшов порожньою вулицею. Сонце піднялося вже над Городиськом, і його перші промені погладили Йосипову голову. Назустріч простував дід Архип. Смокчучи люльку, тикав поперед себе кострубатою палицею. Старий, він уже недобачав.

- Добридень! - привітався Йосип.

- А, це ти? Добридень, козаче! Куди в таку рань?

- У школу!

- Он як! А йди-но сюди! - Дід вийняв з кишені велике яблуко і простягнув Йосипові.

- Спасибі, дідусю.

- Бери! Їх у пана Рачинського хоч греблю гати.

Йосип поклав яблуко в торбину, де поруч з зошитами лежав кусень хліба.

- Значиця, в школу, - сказав багатозначно дід, розгладжуючи свою білу бороду.

- Атож.

- Поспішай, поспішай, козаче.

Дід Архип працював сторожем-садівником у пана Рачинського. Цей рік видався дуже врожайним, і роботі не видно було кінця. Тільки ранком сторож міг на годину відлучитися з саду: пан не любив, щоб під час його прогулянки мужик своєю присутністю псував, як казав він, пейзаж.

Йосипові здавалося, що всі стрічні - і сварлива тітка Химка, і вилицюватий дядько Трохим - радіють з того, що він іде в школу.

До школи вже недалеко - треба спуститися вниз, перейти річку. Йосип став на березі. Він зняв з плечей торбину і обережно поклав її на мураву. Знайшов грудку крейди, розбив надвоє, помочив у воді і, розтерши, заходився мити ноги. Бруд відмивався погано.

"От якби черевики - не було б зайвої роботи", - думав Йосип.

Тут і наздогнав його Бородай.

Рудий, гладкий, у святковому костюмі і блискучих чоботях, він нагадував самовар, якого Йосип бачив у сільському шинку. Бородай пихтів і тягнув за руку Маркіяна. "Липова колодка" був одягнений в синій костюмчик, вишиту сорочку з відкладним комірцем, а на ногах - жовті черевики. За плечима висів справжній школярський ранець з ремінними пасками.

- І ти, вовчєня, в школу? Ха-ха-ха! Батькові грошей не вистачило, щоб чоботи купити, а ти вчитися! - реготав він.

Хлопець мовчки підняв торбину і скочив на кладку.

3

Ось і школа. На подвір'ї біля будинку багато хлопчаків і дівчаток. Йосип, озираючись, боком проходить через хвіртку.

Подвір'я школи - наче велике коло. Зліва - двоповерховий особняк пана керовніка.^[1] На балкон виставлені широколисті фікуси, червоні герані. Справа приземкувате, з вузькими вікнами приміщення школи. В дверях стоїть у білому фартусі шкільний сторож, відставний капрал Кирик.

Йосип, опинившись на подвір'ї, не знав, куди йти. Він бачив, що школярі розбиті на три групи. Найменша - під балконом. Там стояли ті, що прийшли з батьками. Біля дверей школи тихенько, ніби кимсь присоромлені, збилися до купи дівчатка. А коло самих воріт юрба хлопчаків. Йосип і собі подався туди. Десятки голосів верещали:

- Мала купа! Мала купа!

Чийсь міцні руки схопили Йосипа за плечі, і він незчувся, як опинився на землі. Зверху на нього, мов оселедці, валилися хлопці, ніби хотіли запхнути в землю. Йосип застогнав. А юрба плескотіла в долоні і горланила:

- Мала купа, ма-а-ла, щоб ще більша ста-а-ла!

І знов валилися тіла і реготала юрба. Потемніло Йосипові в очах. Раптом такі ж

міцні і цупкі руки поставили його на ноги.

- Та це ж Таранчуків! - гукнув хтось.

- Першокласник!

Йосип важко дихав. Що було б, якби його зараз побачила мати? Але думати не було часу. Біля Йосипа стояв широкогрудий юнак з крюкуватим носом і кричав:

- Таранчука не займати!

Він підморгнув Йосипові.

Юрба розступилася півколом. На тому місці, де лежав щойно Йосип, крутився на одній нозі, як веретено, довгов'язий школяр, приспівуючи:

Абецаadlo з п'єца спadlo,

Абецаadlo з п'єца спadlo!..^[2]

Це всім дуже сподобалося.

- От чортяка Петро, - сказав юнак, що стояв поруч з Йосипом. - Ніхто так не вміє, як він. Третій рік ходить в третій клас, а крутиться... А ти чом без батька? - звернувся він до Йосипа.

- А ти?

- Ну, я вже в четвертий ходжу, мене звати Григорієм. Може, чув про Грицька Клипача з Кривулі?

- А-а, то ти найкраще вчишся? - заглядав у рот Грицькові.

- Той самий.

- А що то за абецаadlo?

- Не спіши, ще визнаєш.

Петро крутився на одній нозі. Однак школярам скоро набридла така забава.

Раптом навкруги стало тихо. Всі дивилися, як Кирик підняв над головою мідний дзвінок і почав ним трясти. По підвір'ї розкотилося голосне: "дзень-дзень-дзень-дзень".

- Ну, а мені в клас пора, - сказав Грицько. - А тобі до керовніка. Йди за тими, що стоять під балконом.

Підвір'я спорожніло. Залишився невеличкий гурт під балконом. Йосипові зробилося так гірко, що його самого випровадили в школу. Вчора він готовий був іти сам куди завгодно, лише б пустили вчитися, а зараз... Він зиркнув на свою сорочку. На грудях - зелені плями.

Тим часом, пані керовнічка в барвистому халаті вийшла на балкон і перегнулася через перила.

- Хто там записуватися? Пан керовнік приймає.

Вона сказала це так швидко, що Бородай не встиг навіть зняти перед нею рудого капелюха.

Покоївка відчинила парадні двері, і батьки з дітьми ввійшли. На підвір'ї залишився один Йосип. Він наблизився до входу. Серце билосся, як у спійманого горобчика. Взяв і заховався за колоною.

"Почекаю, поки всі вийдуть, а тоді зайду", - майнуло в його голові. І він почав затирати зелені плями на сорочці.

Від керовніка ніхто не виходив. І хлопцеві надокучило чекати. Він уже шкодував, що не пішов разом з усіма.

Першим вийшов Бородай з Маркіяном. За ними й інші. Йосип непомітно шмигнув у коридор. Але, лишенько, він не знав, у які двері постукати: чи то в ті, що прямо, чи в бокові.

- А тобі чого? - почув він ласкавий голос.

- Дзінь добрий! - сказав Йосип.

- Ти що, також у школу?

- Ая!

Покоївка постукала в двері наліво.

- Прошу пана, ще один записуватись!

- Хай зайде! - почувлось.

Йосип ступив у голубу приймальню пана керовніка. Від хвилювання він забув вимовити "дзінь добрий" і, ставши у дверях, перехрестився.

Лисий пан керовник зняв пенсне, підвівся з глибокого крісла, здивовано оглянув хлопця і засміявся дрібним сміхом.

- Записуватися прийшов? Чий же ти?

- Т-т-а... - силився сказати Йосип.

Дитяча безпорадність, мабуть, зворушила на мить пана керовніка. Він вийшов з-за стола, наблизився до Йосипа і взяв його за підборіддя.

- Чий же ти?

- Т-т-аранчуків.

- Не знаю, не знаю такого.

Пан керовник знову вернувся за стіл. Взяв ручку.

- Як звешся?

- Йосип.

- Як батька звуть?

- Антін.

- Прізвище Таранчук?

- Так.

- Скільки років?

- Сім.

- Розумним будеш, коли таким покірливим ростимеш.

4

Після перерви сторож Кирик парами, ввів новачків у клас. Сіра класна кімната з вищербленою підлогою нагадала Йосипові засторонок клуні, тільки в клуні не було вікон. На передніх партах, як це і належить, розмістилися діти багатіїв-осадників. Хлопці сіли під вікнами, в другому ряду - дівчата, третій і четвертий ряди були порожніми. Йосипа посадили в самому кутку на високій парті поруч з маленьким хлопчиком, у білій сорочці. Йосип зняв свій полотняний ранець і поклав його в парту.

Зайшов учитель. Кирик наказав усім встати і привітатися хором.

- Дзінь добрий! - сказав пан керовнік.

- Дзінь до-обрий! - відповіли врізнобій першокласники.

Сторож покинув клас, а пан керовнік, гортаючи сторінки товстого зошита, промимрив:

- Сідайте!

Парти заскрипіли. Йосип став уважно стежити за паном керовніком, який, походжаючи між партами, повчав учнів, як треба правильно сидіти. Ноги слід спустити на підлогу, а лікті покласти на свою половину парти. Інколи він заглядав кому-небудь з школярів у вуха і запитував:

- Що, у них кури ночували?

Таке запитання обминуло Йосипа. Пан керовнік не дійшов до нього, та й добре, а то хлопець боявся, що його облають. Як не старався він поставити ноги на підлогу, але вони тільки звисали над нею: парта була висока.

- А тепер зробимо перекличку, - спідлоба блимнув на школярів пан керовнік. - Чие прізвище назову, той мусить встати, аби я його оглянув. Потім хай сяде.

- Броневський! Бородай!.. - почав він.

Йосип бачив, як піднімалися і опускалися тремтячі плечі учнів. Але його чомусь не викликали, і він подумав, що, може, його забув пан керовнік записати в товстий зошит.

- Таранчук! Таранчук!..

- Є!

- Чом же ти не встаєш? Чи, може, допомогти?

Хтось захихикав. Йосип схопився з місця. Стояв розгублений.

- Сідай! Годі стояти! - кинув учитель.

- Сьогодні всі з'явилися, - вів далі він. - В кого є гроші, той зможе придбати зшиток, буквар і олівець. Ручки вам ще не потрібні.

Пан керовнік підійшов до дверей, відчинив їх і гукнув:

- Давай!

Браво ступаючи, сторож вніс оберемок книг і зошитів. Розклав їх купками на столі і низько вклонився пану керовніку. Той навіть не глянув на нього.

- Буквар коштує двадцять грошів, зшиток три гроші, олівець пів'гроша, - оголосив пан керовнік. - Підходьте по одному!

Йосип давно тер в долоні гріш.

- Ти що купуватимеш? - запитав сусід.

- Олівець. Глянь, у мене гріш.

- А я два і зошит.

- А навіщо тобі два олівці?

- Так.

- Тебе Яшком звати?

- Ага. А тебе Йосип?

Йосип хитнув головою. Учні почали товпитися до столу. Вони обступили вчителя, і

як він не гримав, щоб розсілися на місця, – нічого зробити не міг. Якась дівчинка заплакала – їй уже хтось встиг розірвати щойно купленого букваря. Йосип тягнувся наперед.

– Мені олівця, – просив він.

Дав гріш і одержав гранчастого пофарбованого жовтою фарбою олівця. Потім його відштовхнули назад інші учні. Він відійшов набік і почав чекати.

"Закінчатся уроки, забіжу в лавку, куплю цукерок", – міркував хлопець. Але пан керовнік ніби забув про здачу. "Де ж здача?" – хвилювався учень. Незабаром він тихенько заголосив.

– Пане керовніку, з гроша здачі! і

Але, видно, його ніхто не чув. Тоді Йосип виліз на парту. Голос зазвучав вимогливіше:

– З гроша здачі! Мені з гроша здачі!..

Його сусід щось сказав на вухо хлопчикові в коротеньких до колін штанцях. Вони засміялися. А Йосип стояв на парті і твердив своє:

– Пане керовніку, з гроша здачі!

Але вчитель не звернув на це уваги.

Пролунав дзвінок. Прийшов Кирик і забрав невелику купку букварів і зошитів. Вчитель так швидко покинув клас, що Йосип не встиг запитати, чом він не віддав йому здачі. Зате його оточили учні і наперебій почали дражнити:

– Пане керовніку, з гроша здачі!

А Маркіян показав язик і глузливо засміявся:

– Йосип! Йосип з гроша здачі!

Так тривало, поки знову не пролунав дзвінок.

Пан керовнік ввійшов з молодю панею. За ними тупотіла весела юрба школярів. Вони зайняли два порожніх ряди. На задній парті навпроти себе Йосип побачив Петрика, що так майстерно крутився на одній нозі. Той помітив Йосипа і показав йому язик.

– Ви третьокласники! Повинні приклад давати меншим. Тихо! А то ввалилися, ніби татарська орда! – строго сказав пан керовнік.

Потім звернувся до першокласників:

– Ось пані Єва Станіславівна! Вона вас вчитиме. Зараз буде урок співів.

– Прошу! – сказав він вчительці.

Урок співів почався з того, що пані Єва Станіславівна запропонувала третьокласникам заспівати пісню про Петруся і сопілку. Вони вчили її торік. Першокласники повинні були слухати, як співають старші, а також пробувати й собі. Йосипові пісня ніяк не йшла в голову. Хлопець не міг зрозуміти, чому він не одержав здачі. Що тепер скаже Іванкові? Де цукерки?

Клас протяжно виводив:

В лу-у-зі Пе-етрусь зрі-ізав гі-ілку

Та-а й зро-обив со-обі со-опілку.

А Йосипові так було кривдно, що він не міг співати. Ще й боявся, що, як задзвонить дзвінок, його знову почнуть дразнити.

До нього підійшла Єва Станіславівна.

- А чом ти не співаєш? - запитала.

- Йому з гроша здачі не дали, - обізвався за Йосипа Маркіян.

- Хіба ти не знав, що з гроша здачі не дають? - гладила Йосипа по голівці Єва Станіславівна.

- Якби знав. А чом Маркіяну з п'яти дали?

- Ну й дурний! Гріш нерозмінний! - твердили кілька голосів.

- Так-то так, але півгроша пропало, - махнув рукою Петрик. - Торік пан керовнік Грицькові аж двох грошів не віддав.

Єва Станіславівна пригрозила Петрикові, а Йосипу простягнула свій гріш. Однак він його не взяв.

Цілу перерву учні сперечались, чи треба, чи не треба було Йосипові взяти вчительчин гріш.

Потім почався урок закону божого. Батюшка в новій рясі поважно ввійшов у клас і поставив палицю біля стола. Він наказав читати "отче наш". Всі встали. Хрестилися. Клас загув, як бджоли:

- Отче наш, іже есі!..

- Голосніше! Голосніше! - вимагав батюшка.

- Хліб наш насущний...

- Не годиться! Починаємо наново.

Знов хрестилися:

- Ім'я отця, сина...

- Ні! Ні! Треба "во ім'я отця...". Давайте наново!

І знов учні хрестилися.

- А ти? Ти? - показав батюшка на останню парту. - Як тебе там?.. Ти як пальці держиш? Хто тебе вчив так? Йди-но сюди!

- Хто, я? - Петрик ткнув себе в груди.

- Ні! Он той!

Десятки очей глянули назад. Йосип вийшов з-за парти.

- Ти! А йди-но сюди.

Учень підійшов до стола.

- Ану, склади пальці! - командував батюшка.

Йосип підняв праву руку. Мізинного й підмізинного склав на долоні, середнього і вказівного витягнув, поклавши на них великого пальця.

- Хто тебе, дурню, вчив так хреститися? Ось як треба, козяча голово: в пучку, в пучку, запам'ятай!

Йосип хотів виправдатися. Він бачив, що у церкві диякон ніколи не складає пальці в пучку. Та батюшка заревів:

- Щоб надалі не богохульничав, давай руку. Держи її прямо!

Клас мовчав. Було чути, як у вікні задзижчала муха. Піп схопив зі стола лінійку і різким ударом опік Йосипові долоню. Хлопець скривився, але не заплакав.

- Плач, а то ще на коліна поставить! - зашепотів хтось із учнів.

Батюшка ліниво повів очима.

- Хто там розумний такий? Ану виходь! Я кому сказав!

5

За що Йосип так любить вигін? Простір вабить хлопця. Стане на високій горі Городисько - третє село видно. Голубою стрічкою між зеленими берегами в'ється Іква. Вільно тут Йосипові, весело. Кине з гори круглий камінець - покотиться він все швидше і швидше, а потім, підскачавши, плигне в річку.

Сонце звернуло з полудня, але спека ще не спала. Вівці посхиляли голови до самої землі, не хотіли пастися.

Йосип ліг горілиць і дивився в синє небо.

- Йосипе! - хтось покликав його.

Тиша.

- Йосипе! Агов!

- Я ось!

Це показався Микола з отарою. Йосип погнав своїх овець назустріч. Вони збилися в один гурт.

- Здоров! - Микола простягнув руку. - А де ти був ранком? - питає він Йосипа.

- У школі.

- Он як! Тож мати за тебе по росі пасла.

- А ми до зими так будем чергуватись.

- То добре, що в тебе мати є.

- А в тебе дідусь є.

- Е-е-е, що дідусь.

- А в мене ні дідуса, ні бабусі.

- Е-е, ніхто з них матері не замінить. Коли б у мене, Йосипе, мати була...

- Вона також на росу за тебе пасти б гонила?

- А ти думаєш, що ні?

- Певно, що пасла б. Тоді б ти не займав людську отару. Правда, Миколо?

- Правда.

- А де твій батько?

- Йосипе, ніколи не питай про це.

Йосип чув, що ніхто в селі не знає, хто в Миколи був батьком. Тому й прозивали Миколу образливим прізвиськом. А мати? Її пам'ятає Йосип. Вона навіть частувала його торік крайцем свіжого хліба. Взимку возила дрова, простудилася і вмерла.

- Розкажи, що було в школі,- попросив Микола.

- Так... самі дурниці.

- Певно, азбуку вчили. Мені інколи дідусь показує. Я знаю, як пишеться "а". Ось

поглянь. – Микола на стежці намалював коло, силився приставити до нього палку із зігнутим кінцем.

– Нас цього не вчили, – сказав Йосип. – Ми сьогодні співали, але я не перейняв, забув.

– Глянь, глянь! "Липова колодка" жене! Дідусь мені сказав, щоб я ранком пас Бородаєві вівці, а за це він мені пошиє нові штани.

Маркіян приєднав свої вівці до отари і побіг до хлопців.

– Давайте в чижики заграєм!

– В чижики – то й в чижики! – погодився Микола. – Але ти б перш за все поздоровкався. Чи в школі цього не вчать?

– А ти запитай Йосипа, чому вчать, – сміявся Маркіян.

– Чижики є? – поспішив втрутитися Йосип.

– Ось! – Маркіян вийняв з-за пазухи обстругану паличку.

Микола намалював коло.

– Ну, давай міряться. Держи! – він кинув палицю Маркіяну, але той не спіймав.

– Кидай мені, – просив Йосип. – Грати будемо до тридцяти.

– Згода!

Мірялися. Поверх Йосипової руки обхопив палицю Микола, потім Маркіян. Палиця довга.

– Притискуй, притискуй! – кричав Йосип Маркіянові. – Ще й моя вміститься.

– Та тут на два пальці. Все одно виб'ю. '

– А от не виб'єш. Я в зуби візьму.

– Бери. Все одно виб'ю.

– Ну, давай.

Йосип взяв кінець палиці в рот.

– Ти тільки не підсовуй! – застерігав Маркіян.

– Раз! – рахував Микола.

Маркіян ударив чижигом по палиці. Вона тільки хитнулася: Йосип міцно держав її в зубах.

– Два! – рахував Микола.

Палка знову хитнулася.

Маркіян сердився.

– Три!

І на цей раз Йосип втримав палицю. Коли вийняв її з рота, побачив на кінці сліди зубів.

– Лови! – крикнув він Маркіяну.

Поклав чижики на камінець, ударив палицею. Чижики підскочили. На льоту, в повітрі, Йосип підбив його, і він аж засвистів.

Маркіян не докинув до кола. Знов просвистів чижики. І знов Маркіян не попав у ціль.

– Ти що, не обідав? – сердився на нього Микола.

Третім разом Йосип подвійно підбив чижики, але зате він упав близько від кола.

- Чотири е! - сплюнув Йосип і поклав палицю.

Але і на цей раз Маркіян промахнувся.

Вчетверте Маркіян не промахнувся, але він дав заробити Йосипові аж сім очок.

Проте виграв Микола.

Сонце спустилося нижче. Хлопці не помітили, як вівці розбрелися. Завертати отару довелося Маркіянові, бо він програв.

Вигін займав майже всю лисину Городиська, якщо не вважати схил з лівого боку. Там весною Маркіянів батько посіяв люпин. Зараз його вибрали, і він лежав у малих полукіпках. Корови не їли люпин, але вівці охоче ласували стручками. Треба було пильно стежити, щоб туди не скочила якась з них.

Микола дістав сопілку і став грати, закриваючи пальцями вічка. Маркіян, завернувши отару, сів перед Миколою, витягнув медяника, але не їв - розглядав.

Йосипові і Миколі засвербіло в носі: так смачно пах медяник.

- Хто заверне п'ять раз, дам тому кусок, - пообіцяв Маркіян.

Хлопці мовчали.

- Ну, половинку!

Микола уже хотів погодитися, але Йосип підморгнув:

- Що там медяник! Дай краще на барані проїхатися.

- Батько битиме.

- Хіба він бачитиме?

Миколі також схотілося проїхатись.

- Ну, дай! - просив він.

- А ви не скажете вдома? Забожіться ось так.

Маркіян склав навхрест два пальці і поцілував.

Це саме зробили і хлопці. Маркіян заховав медяник у торбину. Прикликали барана. Йосип дав йому шматочок хліба. Він з'їв і почав тупотіти ногою: просив ще.

- Хто перший? - запитав Микола.

Сів Йосип і схопив барана за роги. Микола вдарив барана палицею, і той поскакав до отари. Йосип злетів додолу і покотився м'ячиком. Встав, обтрусився і не міг нахвалитися, що на барані куди краще їхати, ніж на коні.

Почали знову кликати барана. Тепер прокатався на ньому Микола.

А під вечір розклали багаття. Для цього Микола з Йосипом ходили через міст за річку. Принесли картоплиння і шість картоплин. Картоплиння спалахнуло, як папір, але картопля була сирою. Хлопці загорнули жар землею. Картопля поспіла враз, їли без солі, та вона була смачнішою за найкращі ласощі.

- А тепер поділимо медяник, - звернувся Йосип до Маркіяна.

- А дзуськи не хочеш?

- Ти не дуже.

- Ти сам не дуже. Скажу батюшці, постойш на колінах.

- Хто, я постою?

- А що, може, скажеш, я?

- Давай медяник. Нам з Йосипом порівну, тобі найбільше, - переконував упертого Маркіяна Микола.

- Тобі дам, а Йосипові ні! - вирішив Маркіян.

Відломив шматок медяника і простягнув Миколі. Сам же відійшов і сів збоку.

- От жадюга! Почекай! - пообіцяв Йосип. - Буде в мене коли-небудь щось ласе, дулю я тобі дам."

- Та ну його. Я дам тобі покуштувати, - сказав Микола. - Бери, не відмовляйся, солодкий.

А Маркіян, щоб досадити Йосипові, кричав:

- Миколай! Миколай! Батюшка нині поставив Йосипа на коліна. В школі його прозвали знаєш як? Йосип з гроша здачі!

6

Став Йосип школярем - однієї пари робочих рук не стало в сім'ї Таранчуків. Мати старалася замінити сина як могла.

Минуло всього два тижні, а Йосип помітно змінився. То був веселий, ранком, мов соловейко, співав, а тепер посерйознішав, ніби підріс. Батько не питав сина як він учиться, і від цього Йосипові часто ставало прикро. Хоч він знав, що батько заклопотаний тим, що Бородай все ще тягнув з обіцяною орендою. Увечері батько сідав на покуті або коло печі і, не проронивши й слова, щось довго думав. Від куріння по хаті снувався дим, хоч сокиру вішай. Мовчав батько - всі мовчали.

Та настав-таки довгожданий день - Бородай відпустив поле в оренду.

Веселий то вечір був у Таранчуків. Батько звелів засвітити каганця. Посадив Іванка на коліна і звернувся до Йосипа:

- Ану розкажи, чого там тебе навчили?

Йосип дістав торбину. Вийняв зошита і букваря, поклав перед батьком і сперся руками на стіл.

Батько обережно перегорнув сторінку зошита. Вона вся була списана паличками.

- Тьху! Невже ото таке вчать? А я думав, ти букви вже пишеш.

Іванко нахилився над зошитом.

- Йосипе, Йосипе, то тин намальований? А де ворота?

- Тату, не давайте Іванкові пальцем водити. Замастить.

Батько пересадив Іванка на друге коліно.

- Тобі ще рано. Можеш тільки дивитися, але не чіпай, - сказав повчально.

Мати стояла коло печі. Їй також хотілося поглянути, що там у зошиті.

- І друга сторінка палички? - питав батько.

- Тату, то одиниця, - поправив Йосип.

- Що за одиниця?

- Цифра така.

- Один, значить. А це нуль?

- Ні, це коло.

- І нуль же такий.

- Нас ще цьому не вчили. Завтра, сказала вчителька, букву "а" писатимемо.

Батько взяв у руки букваря. На першій сторінці намальований був ангел з крилами і з трубою.

- Що за буква? - вказав батько пальцем.

- "А".

- Молодець.

- А це?

- "Бе". Тут легко знати. Бачте, на півсторінки намальовано око. Від нього проміння.

Це бог. Перша буква - бе.

- Абе! Абе! - підскакував на колінах Іванко.

Зварилася вечеря. Мати насипала в миску гречаного крупничку з молоком. Батько і сини вечеряли за столом, а мати примостилась на стільці коло припічка. Вона ніколи не сідала разом з усіма. Поставивши собі на коліна горщик, мати їла, ніби пташка, коли її ніхто не лякає. Тепер вона дивилася на чоловіка і на дітей, радіючи, що вони задоволені. Батько ніколи не питав матері, що вона їла і чи не голодна часом, а вона про нього і про дітей клопоталася завжди.

Ложки стукотіли об дно миски. Мати встала і вискребла все, що було в горщику.

- От і повечеряли, - підвівся батько. - Ти, Йосипе, завтра в школу не підеш. Поїдемо за Терник.

- І я, і я, - танцював Іванко.

- Поїдете втрюх, - сказала мати. - Завтра я коноплі тіпатиму в Бородая. В мене не буде часу за Іванком приглянути. Тільки вам, діти, треба виспатися добре.

Виїхали вдосвіта. Сонного Іванка закутали в кожух і поклали на возі. Йосип сидів поруч з батьком. Коні і віз - Бородаєві.

Степ ще дрімав у передранковій імлі.

Холод пощипував Йосипа за босі ноги і пробігав по спині.

Однак хлопець у цьому не признавався. Батько також босий.

На вибоях на возі підскакували плуг і борони. Звернули з дороги на житнисько.

- Приїхали! - батько зіскочив з воза.

Йосип відчепив посторонки, зняв нашійники. Батько налагодив плуга. Запрягли коней.

- Орати будемо в складок, - вирішив батько. - Бери гнідого за вуздечку і виводь на дорогу. Вйо! Дивись, Йосипе, стара борозна - середина поля. Щоб борозенний ішов рівно по ній.

Стерня, хоч висока, колола ноги. Йосип шкодував, що він ще малий і не може держати плуга, як батько, за чепіги.

- Стовпець! - гукнув Йосип.

- Так скоро? От чорт! Завертай!

Держачи коня за вуздечку, Йосип дивиться на щойно проведену борозну. Вона

пролягла чорною крайкою і обірвалася, не встигши оперезати широке житнисько. Скиба навалювалася на скибу. Дійшли до дороги.

- Тепер можеш відпочити. Кінчу орати - сіяти будемо, - батько цьвохнув батоном, і коні рушили.

Йосип виліз на віз. Іванко ще спав, відкривши рота. Йосип знайшов обмолочений колосок і хотів провести ним під носом брата, але передумав. Хай спить. Почав роздивлятися навколо.

Степ, нерівний, котився хвилями. Де-не-де росли кущі. Орачі тільки виїжджали. Здалеку чути їхні голоси. Небо на сході вже порожевіло, а через хвилину-дві зайнялося червоною загравою. Потім з'явився крайчик сонця і пустив проміння по полю.

Дивиться Йосип на житнисько, переплетене павутинням бабиного літа, але думає про інше, про школу. Якби відпустив батько, побіг би. Ще б встиг.

Батько все поганяє коней.

Гайвороння хмарою кружляє над ріллею, шукаючи черв'яків.

Іванко прокинувся, протер кулачками очі, запхикав.

- Ти чого? Вставай: ми на полі. Ти ж так учора хотів, - сіпав його Йосип за плечі.

Брат ніби не вірив, примружував то ліве, то праве око.

- А де тато? - запитував він.

- Он! - Йосип пальцем показав у другий кінець поля.

Старий Таранчук, зігнувшись, цупко тримав плуг обома руками. Осінь видалася сухою. Дощів не було. Орати важко. Земля потріскалася. Відвалюються не скиби за плугом, а брили.

Хлопці скочили з воза і побігли назустріч батькові.

- Ану, Йосипе, берись за чепіги, - не зупиняючись, сказав батько.

Йосип не раз просив батька, щоб навчив орати. Він уже ж великий, скородити вміє. Та тільки-но взявся за чепіги, як плуг вискочив з борозни. Коні відчули, що їм легше, і побігли.

Йосип не випускав чепіги з рук. Він спритно заглибив плуг, але батько наказав зупинитися: огріхів робити не можна. Збили коней назад. Заорали огріх. Іванко йшов борозною за Йосипом, розминаючи в руці грудку землі.

Хоч Йосип і зробив кілька огріхів, батько, одначе, доручив йому обійти круг, а сам сів покурити. Іванкові дав батога, так що брати орали обидва.

- На повороті допоможеш Йосипові завернути коней в борозну! - сказав він меншому синові.

Не так довго орати морг поля. До обіду справилися. Дали коням вівса, а самі сіли під возом відпочивати.

Іванкові було дуже весело. З великим апетитом він їв сало з черствим хлібом. Намагався хліба кусати побільше, а сало тільки лизав.

Йосип раніш від нього з'їв своє сало. Йому батько дав ще кусочок, але все-таки він попросив брата, щоб і той поділився з ним. Іванко не жадний, дав два рази вкусити свого сала, взявши взамін шматок хліба.

Батько встав. Перехрестився на схід.

- Ну, дякувати богу, почнемо сіяти, - мовив.

Оперезався сівачем, зняв з воза сівачку, наповнив її житом, приладнав на грудях і повільно пішов ріллею. Набираючи раз за разом в руку зерна, він розмашисто кидав його в землю.

Хлопці відпочивали, поки він не вернувся, щоб знову набрати жита. Тоді батько впріг коней у борони. Йосип став заскороджувати засіяне, а Іванко ходив позаду і розбивав великі грудки, кидаючи грудку на грудку.

Таранчукові, мабуть, жаль стало синів.

- Малі помічники ви мої!.. - говорив він.

Коли половина поля була заскороджена, батько вирішив посадити Йосипа на коня, щоб не дуже перевтомлювався. Іванко сидів під возом і доїдав шматок хліба.

Якраз у цей час на поле виїхав з Маркіяном Бородай.

- Еге! - закричав він ще з шляху. - Де це видано, щоб скородити верхи на коні? Мені більше жаль свого коня, ніж паршивця-хлопчиська.

Йосип скочив з коня і поплівся ріллею. З-під борін здіймалася курява.

Бородай сварився з Таранчуком, обзивав його голодранцем, докоряв, що він не знає ціни худобі, пророчив, що вік не бути йому господарем.

Батько взяв з Йосипових рук повід і сам почав доскороджувати.

7

Хто печалився, що не йдуть дощі, а Йосип радів: у школу можна було ходити босому.

Кожного вечора він вибігав на подвір'я і дивився на небо. Мати думала, чи не зорі рахує. І тільки сьогодні ранком догадалася.

Дід Архип якось говорив Йосипові, що, коли звечора небо чисте, ясно зорі сяють і місяць пливе неоколований - слід добру погоду чекати.

Вчора збиралося на дощ, а сьогодні ранком він лив як з відра.

Йосип стояв на порозі і дивився на брудний ручай, що дзюрчав під самою призьбою, протікаючи на вулицю. Пора йти в школу, а дощ не переставав, попробуй іти босим у таку холодінь.

Мати дістала з скрині свої чоботи.

Вона держала їх в руках, задумливо дивилася на них. В них Ганна діувала, стояла під вінцем... А одного разу трохи не продала. Та якось викрутились.

Озувся Йосип. Чоботи великуваті. Довелося намотати онуч.

Нічого, що чоботи на високих підборах. Хто спробує глузувати, Йосип тому знайде, що відповісти.

Мати просила не лізти в калюжі, йти обочинами, а то чоботи розкиснуть.

Але Йосип таки не послухався.

Вийшовши на вулицю, він не схотів іти стежкою. Йшов дорогою, чвакаючи в болоті. Так не видно було, чи чоботи на високих, чи на низьких підборах. А як зайшов у школу - зняв їх і засунув під парту.

На уроці рідної мови Єва Станіславівна викликала його до дошки.

- Чом не був два дні? - запитала.

Йосип м'яв у руці грудку крейди, дивився на підлогу.

- Скородив! - відповів за нього Маркіян.

- А ми вчора навчилися велику букву "А" писати, - сказала вчителька.

- А я, думаєте, не вмію? - тихо вимовив Йосип.

- Напиши раніше мале "а".

Йосип так тиснув на крейду, що аж рипіла дошка.

- Молодець! - хвалила вчителька, - Якщо вмієш писати "А" велике, напиши.

Весь клас дивився на Йосипа. Він ледве не на півдошки вивів коло і приставив до нього загнуту палицю, як це колись робив на пасовиську Микола. Хтось пирснув на першій парті, на другій, аж поки не зайшовся сміхом увесь клас.

- Ну й голова! - викрикував третьокласник Петрик.

Не втрималася і Єва Станіславівна.

- Сідай, - сказала вчителька, коли в класі трохи ущухло. - Бачиш, як погано, коли пропускаєш уроки. Треба було поцікавитися в товаришів, чого вони навчилися вчора.

Вона вже не сміялася, а із співчуттям дивилася на Йосипа.

- Ну й голова! - не вгамовувався Петрик.

Єва Станіславівна присоромила його:

- Розумний який. Краще задачу розв'язуй. Крутитися ти мастак. Третій рік крутишся. Дивись, Йосип тебе ще обжене.

Так було заведено: коли в третьокласників урок арифметики, то в першокласників - рідна мова. Це давало змогу економно використовувати дошку.

- Хто напише велике "А"? - запитала вчителька.

Піднеслося кілька рук. Маркіян аж вилазив з-за парти:

- Я! Я!

Єва Станіславівна його не викликала.

До дошки вийшов сусід Йосипа, Яшко. Висунувши язика, він старанно виводив літеру.

- Бач, Йосипе, як пишеться велике "А"? На завтра тобі доведеться потрудитися. Шість лінійок щоб написав букви "А". А сьогодні ми писатимемо малу букву "б".

На перерві хлопці мали забаву. Сіпали Йосипа за волосся, реготали до упаду. Пустун Петрик помітив під партою чоботи на високих підборах. Виманивши Йосипа з-за парти, він витягнув їх.

- А дивіться-но, він у бабських чоботях прийшов.

Йосип встиг одного чобота відняти, але другий пішов по руках.

- У ба-абських! - галасував клас.

Йосип розсердився не на жарт. Чоботом, що був у нього в руках, він лупцював наліво й направо. Бігав по партах, щоб відібрати другого чобота. Та де там! Його передавали з рук у руки.

Вже задзвонив дзвінок, а Петрик, як навіжений, носився з чоботом по класу й

репетував:

– Бабський! Бабський!

Йосип гнався за ним. Ось вони зупинилися напроти вікна. Йосип розмахнувся своїм чоботом. Петрик спритно відвернувся. Удар прийшовся по шибці, і вона розсипалась.

Учні зразу ж посідали за парти. Стало так тихо, що Єва Станіславівна здивувалася, зайшовши в клас.

Вітер заганяв у клас краплини холодного дощу.

– Хто розбив? – запитала суворо.

Учні похиляли голови і не дивилися один на одного.

Єва Станіславівна не спускала погляду з Петрика.

Клас напружено мовчав.

В очах Йосипа з'явилися сльози.

– Я! – підвівся він.

– Сідай, – сказала вчителька.

А Петрик, радіючи, що Йосип взяв на себе всю вину, пускав тихенько шпильки:

Чоботи, чоботи ви мої,

Наробили клопоту ви мені...

8

Закам'яніло серце в старого Таранчука. Зроду ні від кого теплого слова не чув: голодранцем, ледацюгою обзивали. А після того як у Бородая взяв два морги в оренду, ніби воскрес. Почав мріяти.

– Таранчук угору пішов, – говорили в селі. – На ноги зіп'явся.

– Чи багато мужикові треба? Хліб та вода – і вже не біда, – відповідав Таранчук.

В цей час під його вусами з'являлася посмішка. Він широкою долонею проводив по губах, ніби стирав її, щоб ніхто не побачив. Напровесні думав купити коня.

У сім'ї Таранчуків настали мир і злагода. Йосип рідко тепер пропускав уроки, йому пошили чоботи з підківками. Звечора він завжди мастив їх розтопленим лосем і ставив на припічку. В школі вважався кращим учнем, до всього був цікавий. За те і любила Єва Станіславівна хлопця, в приклад іншим ставила.

Вона заплатила за вибиту шибку. Батько про це навіть був би й не знав, коли б Маркіян не розповів.

Одного Йосип не любив у школі – попа. Та не тільки він недолюблював батюшку. Кожен з першокласників намагався втекти з уроку закону божого, щоб не чути елеяного голосу отця Анатолія.

Учні навіть встановили чергу, кому і в які дні треба все-таки відмучитись, пересидіти його урок.

З багатьма учнями подружив Йосип. Зійшовся він і з сином колишнього багатого поміщика, що тепер розорився, Стасем Броневським.

Стась і підмовив якимось Йосипа не втікати з уроку закону божого.

– Сьогодні батюшка буде роздавати цукерки тим, хто залишиться, – сказав Стась. –

Минулого разу обіцяв.

Піп справді поклав на стіл якийсь пакуночок, загорнутий в газету.

- Всім, хто мене слухатиме і не буде, як антихрист від хреста, втікати від мене, я дам гостинець, - почав він. - Так робив Ісус Христос. Він ніколи не обминав ближнього.

- Я ж говорив, - штовхнув Стась Йосипа.

А піп медовим голосом вів далі:

- Але Ісус Христос любив тільки віруючих, тільки віруючим допомагав. Ми, вірні чаду Ісуса, виконуємо волю і повеління його. Отож, діти любі мої, хто з вас буде слухняним, я дам тому ось це, - він вийняв з пакунка жменю цукерок в червоних папірцях і показав учням. - Тільки після уроку. А зараз ми продовжимо розмову про ковчег і Ноя.

Піп розповідав дуже нудно, і Йосип перестав його слухати. Він дивився на пакунок з цукерками, міркував, скільки йому дістанеться, половину він обов'язково віднесе Іванкові.

Стасеві, мабуть, також набридла розповідь отця Анатолія. Він закрутився, щипнув Йосипа за вухо і зашепотів:

- Кинь слухати. Ось давай намалюємо цей ковчег.

Йосип тільки того й чекав. Стась вийняв зошит, і Йосип почав малювати.

- Навіщо дерева? - штовхнув Стась. - Море малюй. Потоп же був.

Йосип замазав дерева. На листку паперу з'явилися пінисті хвилі. Ковчег був схожий на хату, тільки без вікон і без дверей.

Можливо, піп і не помітив би, що хлопці його не слухають, але вони були необережні. Йосип ненароком зачепив чорнильницю, і вона, перевернувшись, упала на підлогу.

Піп підійшов до них.

- Стась! На коліна! - з притиском прошипів він. - І ти, як тебе?

- Йосип, - підказали учні.

Стась і Йосип стояли на колінах обличчям до стіни. І коли Стась зиркав на Йосипа, той показував йому кулака.

Стояти на колінах було дуже незручно, а дзвінка все не було. Йосипу вже були не милі цукерки.

Піп закінчив урок ще до дзвінка.

- Марш на місце, - повернувся він до винних. - Щоб це було востаннє. Ісус вчить, що той, хто не слухає слово боже, - неугодний богу, боговідступник. А тепер я роздам гостинці. Але ви, Стась і Йосип, повинні сказати при всіх, що ніколи не будете богохульничати.

- Не буду! - хитнув головою Стась.

- А ти Йосипе?

Хлопець дивився спідлоба.

- І він не буде! - запевняв Стась отця Анатолія.

Піп відчув, що мужицький син обіцянки не дасть.

- Ти що ж, цукерок не хочеш? – схопив Йосипа за плече отець Анатолій.
- Не хочу! – вигукнув Йосип і рвонувся до дверей.

9

Похнюпившись, ішов Йосип селом додому. Здалеку він побачив над річкою Грицька і Яшка в гурті хлопців. Вони махали йому руками, щоб швидше біг до них.

Не встиг Йосип ступити на кладку, як його схопили за руки і потягнули на берег.

- Що, ради цукерок дружбу продаєш? Чому не в свою чергу на уроці? – ліз до нього з кулаками Грицько.

- Віддай цукерки! – горланив Петрик.

Йосипові стало страшно. Стояв і тремтів усім тілом.

- Я... я... не взяв! – важко вимовив він.

- Брешеш! – не хотіли вірити хлопці.

- Витрушуй усе з торби! – скомандував Грицько.

На мерзлу землю випали зошити, пошарпаний буквар, олівець і саморобна ручка.

- Витрушуй! Витрушуй! Не бійся! – лунали голоси.

Третьокласник з підбитим оком вихопив торбину з Йосипових рук і почав шарити в ній, але нічого не знайшов.

- Крихти від хліба, – сказав він невдоволено і шпурнув торбу на землю.

- Вивертай кишені! – далі командував Грицько.

В кишенях, крім старого заржавілого цвяха, також нічого не знайшли.

Йосип кліпав очима.

- Ану пошукаймо за пазухою, – запропонував хтось.

Відлетів єдиний гудзик від Йосипової сорочки, і холодні Петрикові руки стали неприємно лоскотати голе тіло.

- Це правда, що ти не взяв цукерок? – в який уже раз запитував Грицько.

- Не віриш – шукай! Я не брешу! – рішуче заявив Йосип.

- Мабуть, з'їв! – зробив висновок Яшко. Він стояв весь час збоку і дивився великими очима на товаришів.

- Кажу, що не взяв! – повторив Йосип.

Хлопці не йняли віри.

- Щоб не забавлявся підводити нас, ось тобі! – Грицько штовхнув Йосипа кулаком у спину.

Ніби вороняча згряя, накинулися на Йосипа хлопці. І кожний хотів ударити його.

Якби не дід Архип, лежав би хворим Йосип після стусанів.

Дід своїм костуром розігнав розбишак. Він не допитувався, за віщо Йосипа лупцювали. Допоміг йому зібрати книжки, витер кров з обличчя і мовчки повів додому.

Їх наздогнав Маркіян.

- Ти не бійся, Йосипе, – заговорив він. – Завтра розкажи все пану керовніку. Ой і влетить їм. Ось побачиш. Я буду за свідка. Я бачив, як вони тебе били. Весь час сидів у рівчаку і все...

- Ех ти, герой! - перебив його дід Архип. - Чом же ти не допоміг товаришеві в біді?
- Боявся! - кинув Йосип.

На другий день прийшов Йосип у школу з розпухлим носом, з синяками під очима. Його пан керовнік зразу ж покликав до себе в кабінет.

- Хто бив? - крикнув розлючено.
- Не знаю. Певно, не з нашого села, - густо червоніючи, відповів учень.

Блискуча лисина пана керовніка покрилась зморшками.

Школярі знали: раз на лисині з'являються зморшки - значить, пан керовнік збирається заревіти ведмедем. Тому його і прозивали або "лисина чиста", коли він почував себе нормально, або "лисина гармошкою", коли він був чимсь невдоволений.

- Ах, пся крив, бидло ти паршиве! Його б'ють, а воно мовчить. Пся крив! - заревів "лисина гармошкою".

Сторож Кирик ввів зляканих Грицька і Петрика. За ними ввійшла Єва Станіславівна.

- Вони били тебе? - спитав пан керовнік.
- Ні.
- Ах ти ж бидло! Будеш казати правду чи ні?
- А може, це не вони, - сказала учителька, звертаючись до пана керовніка.
- Ви що, захищаєте оцих бандитів? - вказав пан керовнік на Грицька і Петрика. -

Тоді відповідайте за оцих розбишак! Вийдіть з кабінету, я сам розберусь.

Єва Станіславівна пішла до дверей.

- Значить, не знаєш, хто так чудово розмалював тебе, - зло хихикав "лисина гармошкою". - А мені Маркіян все розказав... А ви забирайтесь геть! - замахав він кулаками на Грицька і Петрика. - Щоб не тільки в школі, а й біля школи я вашої ноги не бачив. Так і скажіть батькам!

Викликаючи Йосипа до себе, він хотів говорити з ним ласкаво, щоб той виказав тих, хто особливо не любив закону божого. Але тепер пан керовнік знав наперед, що йому нічого не скаже впертий мужицький син.

10

Пан керовнік завжди дивився скося на Єву Станіславівну. Батько її помер, коли Єва ще була гімназисткою. Щоб одержати атестат, вона влаштувалась репетитором.

Приблизить було з гімназії на квартиру, яку знімала за дешеву ціну на околиці міста, над яром, і голодна поспішає дітей армійського офіцера розуму навчати.

Ботики старі, мотузкою підв'язані. Витирає на ганку ноги довго-довго, щоб у покоях не слідити.

Офіцерша дуже не любила Єву і, коли б не панський гонор, ніколи б репетитора не наймала. Тим паче бідну гімназистку.

Платили Єві за уроки тарілкою супу, а інколи стареньким платтям.

Жила вона єдиною мрією: швидше закінчити гімназію. Закінчила. І тепер намагалася допомагати сільським дітям, внести хоч малу радість в їхнє життя.

Якось погожого зимового дня учителька повела першокласників на гору.

Сліпуче виблискував на сонці сніг. Хлопці з кількома парами санок бігли гуртом за село. Дівчаткам-першокласницям хоч і дуже кортіло покататись, але батьки їм не дозволили.

- Там на Городиську снігу насипало, от попускаємося! - вигукував Йосип.

- Ану сідайте, Яшко з Йосипом, а я вас повезу, - сказала Єва Станіславівна, беручи в руки поводок.

- Хіба ми маленькі, - запротестував Йосип, - Краще сідайте ви, а ми вас повеземо.

- Сідайте! Сідайте, Єво Станіславівно! - запрошували хлопці.

Але вчителька їх не послухала. Вона посадила-таки Йосипа з Яшком на санки і весело побігла підтюпцем.

Хлопці, ніби ненароком, попадали в сніг.

Не впізнати гору Городиську зимою. Вона вся наче велетенський сніговий замет.

- На самісіньку вершину ми не доберемося, - мовила вчителька.

- А нам і з половини добре буде кататися, - відповів за всіх Йосип.

- Ну, тоді гайда!

Школярі, підштовхуючи один одного, дерлися по снігу.

Вчора удень трохи відлигло, і сніг вкрився міцною, рудуватою корою. Він навіть не провалювався під ногами, а лише хрустів.

Пройшовши трохи, учні зупинилися перепочити. Перед ними, як па долоні, розкинулося село. Навколо нього білили сніги, а воно маячило серед заметів, мов острівцець. Підіймалися вище.

- Чи не втомилися? - запитала вчителька.

- Ні, ні!

- Все-таки далі підійматися ми не будемо, - вирішила вчителька.

Санки звезли докупі. Посідали.

- А тепер і пополуднуємо, - Єва Станіславівна вийняла з портфеля кілька куснів хліба, намазаних маслом.

Один лише Маркіян відмовився від полудника.

- Тебе, мабуть, смачнішим дома годують, - пожартувала вчителька.

Він, насупившись, буркнув:

- Я приїхав кататися.

- Що ж, раз кататися - значить, кататися. Сідайте на санки!

- І ви з нами, і ви з нами! - вигукував Йосип. - Сідайте на мої санки. Вони найкращі, з підрізами. Батько на них хмиз з лісу возить.

- Ні! Катайтеся, діти, самі, а я подивлюся.

Санки помчали з гори. За ними знялася снігова курява, сипнула в лице Єві Станіславівні і мокрими крапельками осіла на кучерявому волоссі і рівних бровах.

Жодні з санок не перекинулися. Першокласники, галасуючи, подерлися вгору.

Вчителька рушила їм назустріч. Схопивши мотузку перших санок, стала підніматися знову.

- Єво Станіславівно, Єво Станіславівно! Їдьте з нами, - навперебій просили хлопці.- Почуєте, як у вухах вітер свище. - Тільки ш-ш-ш, а ми вже на долині.

Учні таки умовили вчительку. Вона вже хотіла сісти на санки, але, помітивши, що з села виїхав якийсь чоловік на лижах, зупинилась. За лижником чвалав здоровенний собака.

- Це мій батько. Ні в кого ж в селі лиж немає,- гордо заявив Маркіян.

- Бородай, справді Бородай, - загомоніли хлопці.

Собака, випередивши свого хазяїна, скакав як вовк. Бородай, підпираючись бамбуковими палицями, наближався до підніжжя гори.

- Аге-й! Ви там! Спускайтеся вниз! - кричав він здалека.

- Ідіть сюди! З'їдемо разом. Ви на лижах, а ми на санках, - відгукнулась Єва Станіславівна.

Бородай підняв уверх палицю і посварився нею. Вчителька посміялась лише з того жесту. Сіла на санки за спиною Йосипа і помчала вниз.

Бородай покликав до себе собаку, стояв, чекав.

Тільки хлопці з вчителькою з'їхали з гори, як собака кинувся на них.

- Заберіть собаку! - крикнула Єва Станіславівна.

- Хто дав тобі право ковзатися на моєму полі? Хто дав право топтати мій ґрунт?

- Заберіть собаку! - вимагала Єва Станіславівна.

- Рекс, до мене! - наказав Бородай.

Рекс, помахуючи хвостом, ліг біля ніг хазяїна. А Бородай не вгавав:

- За ці збитки я на тебе подам у суд. Взнаєш тоді, з ким маєш справу.

- Ви... ви правду кажете?

- А тобі що, не віриться? Ану геть звідси! Назбирала з собою різного дрантя та й волочишся з ним. Ф-фе! Хіба ти вчителька? Я б у наймички не взяв тебе.

Але Єва Станіславівна уже його не слухала.

- Діти, нумте вгору! - 'Сказала вона, і хлопці поспішили за нею.

- Стій! - загорланив Бородай, - Рекс, ужа, ужа!

Собака, як навіжений, кинувся на дітей. Єва Станіславівна, відганяючи його, замахала портфелем.

- Ужа, ужа, Рекс! - нацьковував Бородай.

Собака загарчав, раптом скочив на плечі Єви Станіславівни. Вона зойкнула і, закривши лице руками, упала на сніг. Рекс стояв на її плечах і позирав на переляканих дітей.

Рудий Бородай, вишкіривши, ніби собака, зуби, сміявся, дивлячись на цю пригоду.

- Рекс! Пішли додому! І тобі, Маркіяне, тут робити нічого.

Сонце низько пливло над землею. Мовчки поверталися діти з вчителькою додому.

Наступного дня пан керівнік зранку викликав до себе Єву Станіславівну. У кабінеті сиділи сільські власті - товстий солтус^[3] і довгов'язий поліцай. Розмова була короткою. Солтис і поліцай вимагали від Єви Станіславівни заплатити штраф на користь Бородая за катання на його полі. Пан керівнік погоджувався з ними. Потім сказав, що своєю

поведінкою Єва Станіславівна скомпрометувала і себе, і його, і всю школу. Він запропонував їй підписати заяву про звільнення.

- Ось тут розпишіться, і все, - показав він на заяву, яку сам написав.

Учителька поставила підпис і покинула кабінет.

Закутавшись в теплу хустку, вона швидко йшла подвір'ям школи. Зупинилась біля хвіртки. Постояла хвилинку і поспішила на вулицю.

Цього ж дня виїхала з села.

"Бородай викурив!" - пішло по хатах.

- Ще б пак, чиє ж м'ясо, молоко і хліб їсть пан керовнік, як не його, - говорили люди.

Йосип з Яшком вирішили відомстити Бородаю. Вночі вони пробралися на його хутір. У хаті вже всі спали.

- Рекс, Рекс! - покликав Йосип і жбурнув собаці шматок хліба.

А Яшко, підкравшись на ганок, накинув скобу сінешніх дверей на гачок і засунув у дірку залізний шворінь.

На світанку Бородай носився, як ошпарений, по хаті. Не міг вийти на подвір'я. Вилазив на горище, кричав, але ніхто не чув. Тоді довелося зривати лист бляхи і спускатися в даху на землю. Рекс лежав на ганку, витягнувши ноги.

- Я знайду тих бандитів! - погрожував Бородай.

Але імена тих, хто дав голку собаці і зачинив двері, так і залишилися для нього таємницею.

11

На вербній неділі Йосип приніс у школу шматок сала. Про це він сказав лише Яшкові.

На перерві вони вдвох вибігли з класу і заховалися за рогом школи.

Сала було два невеличких кусочки. Один кусок запхнув у рот Яшко, другий - Йосип.

- Хіба можна сало їсти в піст? - почувся голос Маркіяна. Він стояв поряд, засунувши руки в кишені.

- А хіба ми їмо? - плямкаючи, відповів Яшко.

- Ану відкрий рот, відкрий! Я по губах бачу. А Йосип навіщо пальці об стіну витирав? Думаєте, я но бачив? Дайте кусочок сала.

- Таж піст, - удавано перелякався Йосип.

- Ось я скажу батюшці, то він зробить тобі піст! - погрожував Маркіян. - Дайте сала.

- Ще свиню не кололи, - відповів на цей раз Яшко.

- Ну, ви мене запам'ятаєте! - сказав Маркіян, крутнувся і, посвистуючи, попрямував у клас.

Хлопці злизували сало з пальців, рукавом витирали губи. Не минути лиха, як Маркіян донесе попові.

Задзвонив дзвінок. Ніби сполохані горобці, Йосип з Яшком метнулися в клас.

Тепер третьокласників і першокласників учив пан Росоловський. Його прозивали "Рябий". Він викладав так, як хотів, і те, що хотів. Хоч в програмі не передбачалось вчити першокласників-українців польською мовою, він почав викладати її і заборонив дітям читати букварі на рідній мові.

Тільки тепер Йосип зрозумів, що значить: "Абецадло з п'єца спадло". Абецадло – це перші букви польського алфавіту. Йосип ніяк не міг його вивчити. І ось зараз, коли пан Росоловський, викликавши хлопця до дошки, втретє наказував:

- Напиши" болван, літеру "ц"!

Йосип писав її по-українськи.

- Скільки тобі, дурню, треба говорити – забудь писати різні там каракулі. Кажу тобі, напиши "ц", а ти малюєш!

Клас тихенько сичав, підказував. А Йосип стояв розгублений і ніяк не міг згадати, що наша літера "с" – це польське "ц".

Добре, що в той день не було закону божого. Йосип і Яшко надіялися, що все обійдеться гаразд. Але не таким був Маркіян. Його часто брало зло за те, що Йосип краще від нього вмів малювати. Особливо розсердився після того, як рябий учитель похвалив Йосипа за коня: він дав завдання додому, щоб кожен з учнів намалював те, що кому більше всього подобається. Більшість з учнів намалювали коней. Але ніхто так не намалював, як Йосип. Його кінь був як живий. Він мчав берегом річки, розпустивши хвоста. Буйна грива розвівалась на вітрі. І хоч Маркіян малював свого коня на білому альбомному папері і оздобив його вуздечкою й сідлом, він не мав такого вигляду, як Йосипів кінь. Тепер над товаришем можна було помститися...

Піп прийшов сердитий. На уроці закону божого він і слова не сказав про те, що Йосип з Яшкою їли сало. І хлопці вирішили, що Маркіян все-таки має краплю совісті. Але їх сподівання були даремними. Вони не знали, що їх чекало у страшний четвер.

Увечері всі учні пішли в церкву слухати службу. Йосипові з Яціком випало стояти біля "Голгофи" – так називався макет, зроблений з дерева, на якому на весь людський зріст було зображено розп'ятого на хресті Ісуса. Внизу на макеті був вирізьблений череп з двома кістками навхрест – символ смерті. В церкві пахло сирістю і воском. Учні стояли мовчки.

Відчинилися царські врата. Вийшов піп, одягнений у чорні ризи і, перш ніж почати службу, наказав Йосипові і Яшкові підійти до віттаря. У церкві, крім учнів, були їхні батьки, брати, сестри, бабусі. Коли хлопці підійшли до попа, він звернувся до людей:

- Дорогі мої парафіяни! Оці два першокласники в останній тиждень посту прийняли в чрева свої скоромне. Чи гарно робити так? Гріх! Великий гріх! Це не угодно богу і не угодно нашій владі. Ставайте обидва на коліна. Ось тут, щоб вас усі бачили. Кайтесь в гріхах своїх!

Служба почалася.

Хлопці стояли на колінах, а з криласа линули журливі псалми.

Прийшла на Волинь весна 1938 року. І якраз в ті веселі дні, коли сонце всміхається землі, а земля простягає до нього кучеряві верхи гаїв і розстилає зелені килими ланів, захворів Іванко. Захворів раптово. Вночі розбудив батька і матір зойками, криком: боліла голова. Його кидало в страшний жар. Покликали бабусю-шептуху, але вона нічого не могла вдіяти.

Минув тиждень. Хвороба не проходила. Доглядати за сином не було кому. Взявши в оренду частину землі в Бородая, а потім і борошна кілька мірок, Таранчук з жінкою з ранку до вечора товклися в багатія на роботі. Вже навколо сусіди свої городи покопали, а їхній – відлежувався. Продали корову і повезли Іванка в місто у лікарню.

Йосип сам залишився на господарстві: Бородай покликав батька відробляти за те, що дав коні відвезти хворого. Поїхала з Іванком мати і забарилася в місті. Бородаїв наймит одвіз їх в лікарню і зразу ж вернувся: хазяїн не велів гаяти час.

Вдосвіта на другий день вернулася мати, принесла Іванка на плечах. Він уже не плакав, а тільки важко дихав.

- Пропала дитина, - схлипнула мати, - не вижити йому.

- Іванку! - дивився братикові й очі Йосип. - Іванку!

А той мовби не чув.

- Сядь біля нього, Йосипе. Руки під хворого не підкладеш, а ми підемо на город грядки копати, - сказав батько і, насунувши шапку на голову, взяв кострубатими пальцями матір за плечі.

Не зводив очей Йосип з братика, а він все дивився на стелю втомленим, скляним поглядом. Не виконав своєї обіцянки Йосип, не приніс цукерок. Згадав, як восени вдвох топтали соломі в засторонку. Солома свіжа, пухка, як перина. Було так весело боротися. Підставить Іванко ногу, і Йосип пірнає з головою в соломі.

- Іванку! Іванку! - прошепотів Йосип над самим вухом.

Братик повільно перевів погляд на нього, довго дивився, а потім заворушився, ніби хотів встати, та тільки тихенько вимовив:

- Йос-с-и-и-п, Й-й-о-с-сип.

До нього вернулася на хвилину пам'ять.

- А м-ма-ма де? Я хочу її поцілувати.

- Зараз, зараз, Іванку!

Йосип вибіг на город, але, коли мати з батьком зайшли, Іванко уже не впізнав їх...

Так і не поцілував матері.

Сусіди заповнили хату. На столі в невеличкій труні лежало маленьке тільце. У головах тліла свічка. Дід Архип голосно читав псалтир.

Мати сиділа на стільці перед столом і сумно оповідала:

- Приїхали в лікарню, а там людей... у всякого своє горе-печаль. Під вечір оглянув лікар синочка і то лише після того, як я якісь сестрі всунула злotoго. Подививсь лікар і каже: "Двісті злотих є?" Звідкіля б це у нас, людоньки! За корову взяли тільки

п'ятдесят. Я лікарю ноги, руки цілую, а він: "Це важка хвороба. Нема грошей - забирайся додому!" А вже почало смеркатися...

- Що ж то за хвороба така? - питали сусіди. - За тиждень хлопець згорів.

- Ох, не знаю, любі, не по-нашому лікар назвав, - відповіла мати.

- Мінінхїт, певно, - мовив дід Архип.

- Може, й так, - хитала головою мати.

І розказувала, як її з сином вигнали, мов собак, з лікарні, і вона в темний вечір, взявши на плечі хворого, несла його десять кілометрів...

- І чом хвороба та нещастя чіпляються тільки до нас, до мужиків? А от панів ніяка трясця не бере. І коли наша неволя кінчиться? - сумно балакали жінки.

- Забере! Забере їх, аж закрутить, - відповів їм старий Архип.

День був сонячний, веселий.

Труну несли відкритою на рушниках сусідські хлопці.

Йосип з батьком і матір'ю йшли позаду. Піп на цвинтар іти відмовився: батьки померлого не мали чим платити йому. Добре, що відслужив хоч панахиду.

З обох боків вузької польової дороги зеленіло жито. Воно вже вибивало колос.

На цвинтарі під пахучою черемхою невелика яма. Тут спинилася похоронна процесія. Ще раз підійшли попрощатися з померлим. Йосип непомітно поклав свій старенький кашкетик в труну - він ще минулого літа обіцяв віддати його Іванкові.

Дід Архип забив труну цвяхами, і її опустили в сиру землю. Виріс невеличкий горбок-могила, і над ним звисла пишні пахучі китиці біла черемха.

Поруч з Йосипом стояв Микола. Коли вони в гурті людей вийшли з цвинтаря, Микола шепнув Йосипові:

- А ти знаєш, що ми вдвох будемо ціле літо наймитувати у Бородая?

- Не знаю. А хто казав?

- Спитай у батька.

- Ні! Це неправда. А як же з школою?

- Кинеш. От і все. Вам нелегко тепер з біди викрутитися.

Минуло лише два тижні з того дня, коли батько віддав Йосипа у найми. А хлопцеві здавалося, що пройшла ціла вічність.

Нелегко йому тепер.

Ще і на світ не благословиться, як Мотря - Бородаєва жінка, горлає:

- А вставай-но! Досить тобі боки відлежувати.

Йосип спросоння чухає розкуйовджену голову, а Мотря, пораючись на подвір'ї, примовляє сама до себе:

- І в кого він вдався? Подумати тільки: їсть за трьох. Як прірва. Ой, якби мені хоч долю такого апетиту, як у нього. Я б і святій Варварі, і богоугоднику Іову по дві свічки поставила.

Йосип наче і не чує її. По драбині спускається з горища і прожогом біжить у стайню. Схопить важкі вила і вичищає гній з-під корів. Потім носить у ясла свіжу люцерну. А коли Бородаїха починає доїти, він іде на кухню снідати. Там його чекають

рештки вчорашньої затірки.

Поснідавши похапцем, жене череду.

За рікою Іквою, під лісом Ялинцем, розкинулись Бородаєві угіддя – кілька гектарів сіножаті для випасу. Зразу ж за сіножаттю починається посадка пана Рачинського. Там ростуть малесенькі дубки. Їх майже не видно з-за високої соковитої трави.

Бородаїха, та й сам Бородай, кожного ранку наставляють Йосипа:

– А гляди-но, йолопе, щоб корови добре напаслися, щоб не світили ребрами! Для чого ж ми тебе тримаємо?

Йосип повинен розуміти це так: коли кульгавий лісник Федось, обійшовши посадку, подасться з лісу, треба пустити корів у дубки. Але, крий боже, щоб Федось помітив!

Невесело Йосипові корів хазяйських пасти. Це не те, що на вигоні. Там – хлопці-ровесники, а тут один як палець. Сім корів і стільки ж телиць розбредуться по сіножаті, а спутати їх чи взяти на припон не можна. Одна лише стара Красуля, що без лівого рога, слухає пастуха. Вона може годинами пастися на одному місці. Потім ляже, поремигає. Вийде в обід Бородаїха, видоїть її, і вона знову пасеться.

Йосип струже сопілку і не спускає очей з посадки. Вже сонце піднялось високо, а Федося не видно.

"Може, він пройшов, а я його не помітив", – подумав хлопець і, вагаючись, пустив череду в посадку.

Корови жадібно хапали траву, а Йосипа брав страх. Він уже завертав скотину на сіножать, коли раптом шулікою налетів Федось, закричав:

– Ах ти, лайдаку-негіднику! Це тебе хазяїн так вчить панську посадку травити?

Він замахнувся гнutoю палицею і ударив хлопця по ногах. Йосип упав і скорчився від пекучого болю. А Федось галасував:

– Твоє щастя, що пасеш корів у Бородая, а не у якогось там гультіпаки! А то б зараз зайняв череду на панську стайню.

Лісник, радіючи, що впіймав злодія, стояв, широко розставивши ноги, і посміхався, позираючи, як Йосип кулаками витирає заплакані очі.

– Щоб це було востаннє, а то штани зніму! – крикнув Федось і попрямував через сіножать до річки.

Йосип підвівся, зігнав корів до купи, сів на старенькому лейбику і довго дивився на величезний синяк вище коліна.

Лісник цілий день крутився то сям, то там, а під вечір пішов до Бородая. Федось був впевнений, що той не відмовиться поставити добру чарку, аби тільки він мовчав перед паном Рачинським і не ганьбив першого на селі хазяїна.

Бородай зустрів Федося на подвір'ї. Запросив його у світлицю.

– Чого прийшов? – запитав.

– Так, так... нічого.

– Не мнися!

– Та я й не прийшов би, але ж служба.

– Та говори ж, що скоїлося?

- І казати неприємно, та й мовчати не можна.

- Так кажи!

- Ваш наймиток, знаєте... ну, корів...

- Недоглядів? У посадку вскочили?!

- Еге ж.

- От очмана, от роззява! Кожного дня я товчу й товчу йому в голову. А він, певно, заснув?

Бородай, насупившись, вийшов на кухню. Приніс пляшку горілки і сала на тарілці.

- Що ж, вип'ємо? Хай все зле забудеться.

- Вельми дякую за вашу щирість та ласку, - відповів Федось, приймаючи повний келих. Поглянувши у вікно, він з усмішкою мовив: - А ось і ваші корівки з пасовиська повертаються...

- І нащо ви його взяли у наймити! Це ж виродок якийсь, - вів далі Федось. - Точнісінько як його батько. Яблучко від яблунки далеко не відкотиться. З тиждень тому дозволив я Таранчуку хмизу назбирати. І ви думаєте, що чарочку поставив? Де там. "Дякую", - сказав. А що я з цього "дякую" - кожуха пошию?

Бородай покликав Йосипа. Опустивши очі додолу, хлопець стояв біля порога. Мовчав.

- Скільки тебе вчити, поганцю, щоб ти скотину доглядав, га? - закричав Бородай, розперіжуючись.

Склав пояс удвоє, замахнувся. Почувши, як батько лає Йосипа, Маркіян вбіг у кімнату.

І коли батько ударив малого Таранчука, Маркіян радісно вигукнув:

- Так тобі й треба! Не хотів мені сопілку дати. От і маєш!

- Ох і розумненький синок у вас, - сказав Федось, наливаючи чарку. - Істинно: який батько, такі й діти.

- Марш на горище спати. Та зарубай собі на носі, - крикнув Бородай Йосипу.

Зціпивши зуби, хлопець поплівся з хати.

Услід неслось презирливе Маркіянове:

- Знай наших, Йосип з гроша здачі!

Згущались вечірні сутінки. Йосип через сад побрів стежкою додому. Його давили сльози. Хотілось швидше розповісти про все матусі, просити батька; щоб забрав його. Та враз згадалось, що вдома - ні шматка хліба...

"А тато з мамою на мене надіються", - подумав.

Зупинився. Постояв трохи. Сів на стежці.

"Цією стежкою Маркіян щоранку до школи ходить. А мені, мабуть, не доведеться..."

Від цих гнітючих, безрадісних думок защеміло дитяче серце.

"Коли скородили за Терником, батько казав нам з Іванком: "Маленькі помічники ви мої..." Іванка нема... Тепер я один помічник. А батькам важко ж. Додому мені йти нічого".

Поволі вернувся в сад.

Йому хотілося скоріше вирости, стати дужим і сильним.

Зірвався вітер. З півдня сунули важкі хмари. Тривожно шуміли гостроверхі смереки. Яблуні роняли рожево-білий цвіт. Наближалася гроза. Десь далеко громи хитали горами.

ГІРКИЙ ХЛІБ

1

Ганна розігнула спину, випросталась і сперлася руками на вінця балії. До ліктів біліла мильна піна.

У грубі палахкотіли дрова. Крізь шпарини дверцят вихоплювались тонкі промінчики, відбиваючись у бульбашках різнобарвними смужками маленьких райдуг. Бульбашки лопались. Ганні здавалося, що то промінчики проколюють їх.

Зморено глянула на гору віджатої білизни. На дні зільниці залишилися тільки ганчірки.

Закипіла на плиті вода; покришка на баняку піднялась, на розжарених камфорках зашкварчало.

Ганна відставила баняка, залила вогонь у плиті. Дрова задиміли. Кухня наповнилася густими клубами пари. У заяложеному вікні набридливо задзижчала муха. Стало ще душніше, аж голова йшла обертом.

Зняла свою білу хустину, кинула в балію. Сплутані коси впали на спітнілу шию. Зібрала їх, щоб закрутити на потилиці.

- Довго ще будеш порпатися? - над самим вухом крикнула Мотря, увійшовши з сіней.

Не висока, але огрядна, з ряботинням на пухкому обличчі, вона накинулася на Ганну, мов оса:

- Тільки відступись від тебе, як уже вся робота стоїть. Длубаєшся, аж молоко кисне.

- Вже закінчую, господине.

- А оце що? - Мотря вихопила з балії хустину і потрясла перед Ганною. - Я собі думаю, де мило дівається. Куплю брусок - його наче собака з'їсть! То ти своє дрантя моїм милом переш? Гадала, не примічу? Вирахую!

Сопучи, Бородаїха почала ритись у купі білизни, шукаючи серед неї чужу. Над лівим оком сіпалася червона жилка. Мотрині пальці перебирали рушники, фіранки, наволочки... Розгорнула стару сорочку і заверещала:

- Це ж Йосипова! Знайшла час обпирати свого хлопчиська! І хустину, і сорочку в помиї зараз жбурну. Де цебрик?

- Сорочка ж Маркіянова, - заперечила Ганна.

- Не може бути! Хіба я осліпла, - Мотря уважно розглядала сорочку, ніби обнюхувала її. - Звичайно, його, Маркіянова. Ти можеш голову задурити так, що забуду,

як мою рідну матір звали. Викручуй добре!

Виходячи, хазяйка у сінях спересердя штовхнула ногою кота. Він нявкнув і подряпався на косяк.

Ганна дістала з кутка коромисло. Примостила його впоперек лави. Накладала на обидва кінці білизну.

Її рухи були впевнені, спокійні, ніби ніякої неприємності не сталося. Підняла коромисло з білизною і вийшла на подвір'я.

В кутку Микола цюкав хмиз. На дубових колодах, завезених для будування нової стодоли, сидів Бородай із своїм братом Романом. Покурювали.

На Романове привітання Ганна тихо відповіла: "Добридень". Придержуючи коромисло, простувала через сад до річки.

Роман позирав їй услід. А потім:

- Запрошуй, Гордію, Ганну на балювання.

Перев'язуючи купки нарубаного хмизу перевеслами, Микола чув уривки розмови Бородаїв.

Надвечір, коли Йосип пригнав худобу з пасовиська, Микола підморгнув йому: має щось сказати.

- Ти знаєш, про що сьогодні Бородаї говорили?

- Про що? - насторожився Йосип.

- Гей, Йосипе, - покликав Бородай. - Іди сюди, справа є.- Подав хлопцю щось загорнуте в лопух. - Віднеси свіжину матері.

Йосип пустився бігцем у село.

Мати сиділа біля вікна і при місяці латала полотняну сорочку.

- Вгадайте, що я приніс? - заклавав руки за спину Йосип.

- Певно, хліб з пасовиська. Хочеш зовсім себе заморити.

- От і не вгадали, - хлопець поклав на стіл свіжину. - На свято нам дали.

Мати налила води у макітру, полоскала м'ясо.

- Тепер і в нас, як і в людей, свято буде, - радів Йосип. - Де ж тато?

- У лісі. Дуби валить для Бородая.

- Я спішу, мамо. Під корів треба підстелити.

Поки Йосип бігав у село, Микола сам упорався з худобою.

По вечері у сутінках хлопці полізли на горище комори спати.

Йосип ліг горілиць. Зашаруділо давніше сіно.

- Лежи спокійно, - Микола висунув голову з-під старого кожуха. - Сіно терте, курява підіймається. Нічим дихнути.

- Мені чомусь не спиться.

- Ти думай про що-небудь... Чи дивися на черепицю. Он бачиш дірочку? Крізь неї зірка світить.

- Мені страшно.

- Так я ж біля тебе лежу.

- А про що обіцяв розказати?

- Передумав. Ти ще малий. Виростеш – сам узнаєш. – Микола заховав голову під кожух.

Йосип принишк, його вже хилило на сон, як почув шепіт:

- Знаєш, що Роман каже про твою матір?

- Ой, злякав ти мене. І сон розігнав.

- Ще виспишся. – Микола сперся ліктем на солом'яну подушку. – Був я на дровітні, сам чув. Роман сіпнув Бородаю, каже: "Пам'ятаєш, Гордію, – якою красунею була Ганна, коли дівувала. Хоч тепер лице зморшки заборознили, але куди твоїй Мотрі до неї". Бородай засміявся: "А вона здоровенного гарбуза тобі дала".

- Якого гарбуза? – не зрозумів Йосип.

- Не перебивай. Роман колись упадав за твоєю матір'ю. Вона найкращою дівкою була. Хотів оженитися на ній. Думав, багатством візьме. Послав сватів з рушниками, а вони з гарбузом вернулися. За Романа вийшла Дроботова Одарка. Позаторік вона померла. Як я затямив, Роман і зараз на твою матір лихий. Забути про те не може. Сказав на балювання її запросити, щоб... насміятися потім.

Микола замовк.

Йосипа мучила думка: "А що як батькам зроблять зле?!"

- Миколо, – намацав під кожухом руку товариша. – Може б, переказати мамі, хай не приходять?

- Я сам так думаю. Бородай і свіжину дав неспроста, а щоб придобритися. От що, перестрінеш матір, як ітиме на хутір зранку.

2

- Ну й неграматично ти рядно стелиш, – Мотря шарпнула кінець з Миколиних рук.

- То Маркіян неграматично пише. Я ж не пишу, а стелю.

- Попереч мені. Не подивлюся, що свято нині. Такого стусана заробиш, – цикнула Мотря. Вона змусила Миколу вилізти на віз і підмостити задні сидіння.

- Слухай, що наказують. Візьми червону стрічку. Вплети її коням у гриву. З хутора їдь помаленьку. Не жени коней. Чого вмощуєшся на сидінні? Злазь з воза! Як в'їдеш у село, поганяй трухом. На подвір'ї у батюшки цьвохни батогом і обжени кілька раз навколо дуба. Потім зупинись під самим ганком. Тепер повтори, що батюшці скажеш.

- Вже ж повторював.

- Не лінись. Давай: просили...

Микола, длубаючи у вусі, почав:

- Просили дядьо і тьотя вас, отче і наставнику Анатолію, і вас матушко...

- Слово в слово щоб так сказав. Мені матушка передасть.

Йосип допомагав Миколі запрягати коней... Бородай хотів похвалитися своїм гостям, що в нього наймитам страх добре живеться. Тому Йосип не погнав навіть на росу – ще звечора накосили конюшини. Її треба було тільки привезти. Все ж таки це не те, що цілий день пектися на пасовиську.

Микола важно сів на переднє сидіння, спутив ноги на стельвагу. Батога заткнув

біля полудрабка, хльоснув віжками. Йосип зачинив за ним дубову браму. Стояв, опустивши голову.

Мати не послухала його і зараз готує печене й варене для гостей. А він так умовляв її, перестрівши за садом. Мати відповіла, що Бородай ще, чого доброго, вижене його, Йосипа, якщо вона під час балювання не прислужуватиме. Ну і хай виганяв би! Хіба ліпше, коли щось погане трапиться...

"Якби я був великим, - зітхає Йосип, - нікому б не дозволив матір зобидити. І за себе б постояв..."

Вчора Мотря послала його на Ялинець по терен. Обколов руки й обличчя, поки наламав його. А для чого? Щоб застромити у браму. Завжди так годиться робити в зелену суботу, щоб відьма не пролізла і корів не повідювала.

Незабаром почнуть з'їжджатися гості. Йосип спустився в льох. Виніс оберемок мокрої лепехи і свіжої папороті. Лепеху розкидав по подвір'ю. Папороттю встеляв доріжку від брами до ганку.

На порозі виріс Маркіян. Сперся на липову гілляку, якою заклечали ганок. Руки засунув у кишені, сірого капелюшка нарочито збив набакир.

- Рівніше папороть стели, - командував він.

- Я навмисне як попало, щоб ти зачепився і впав. Вирядився, як панич, - засміявся Йосип.

- Ти в мене договоришся. Скажи ще слово - матір покличу. Вона покаже тобі, де раки зимують.

- Не лякай. Ти без матері й кроку не ступиш. За її спідницю держишся, як рак. Побоявся на дуб лізти воронячі гнізда видирати.

Цього було досить, щоб роздратувати пихатого Маркіяна. Він підступив до Йосипа. Стояли один проти одного, як два розлючених півники.

- Чом же не кличеш матері? - махнув Йосип гілкою папороті.

- Без неї справлюся, - наступав Маркіян.

Голосно загавкав собака. На подвір'я увійшов Роман із своєю дочкою Любкою.

Маркіян швидко сховав руки у кишені. Йосип, мов нічого не сталося, розтрушував папороть. Маркіян повів їх у хату. З ганку оглянувся і погрозив Йосипу кулаком.

Після Романа прийшла товста Ковалиха з дочкою, зятем і двома онуками - великим і малим Степанами. З сусіднього села Залісців приїхав Бородаїв кум Федір.

Чекали попа.

Йосип розпріг Федорові коні. Завів їх під шопу, щоб мухи не кусали, і закинув за драбину паші.

Він бачив, як з ганку спустилися гості. Федір ніс широку лаву, Мотря - вовняне святкове рядно. Бородай смоктав цигарку, застромивши пальці за підтяжки, які стягували його, наче обручі кадуб.

Діти побігли в сад.

- Довгенько матушки нема. А той чортогон Микола давно поїхав? - сіла на лаву Ковалиха.

- Давненько вже, - відказала Мотря.

- Не велика птиця ваш піп, - прикурював із запальнички Федір. - За нашим благочинним дві підводи треба посилати. Одну - для нього, другу - для матушки. Інакше не приїде.

Великий і малий Степани загукали з саду:

- Їдуть!

- Йосипе, відчиняй браму. Та швидше! - заспішила Мотря.

Вкотилася підвода. Піп махав камилавкою. Микола натягнув віжки, і коні, мотаючи головами, зупинилися біля лави.

- Фу, навіжений, - злякано прошепотіла Ковалиха, підбираючи спідницю.

Роман зсадив матушку з воза.

- Прошу до столу, - запрошував Бородай.

У дворі залишилися Йосип і Микола.

Гості сіли за стіл у світлиці. Бородай включив приймача, якого купив ще взимку у Львові. В садку бавилися біля столика хазяйські діти.

Йосипова мати в білій розпашці й чорній спідниці йшла через подвір'я. Темно-русе пригладжене з рівним проділом волосся не вибивалося з-під хустки. Несла обід хазяйським дітям і ласкаво дивилась на Миколу і Йосипа. Чорні брови, смугляве лице, запечалені очі. Тонка і невисока.

Микола з Йосипом лежали на возі і гризли соломинки.

- Ви пізніше пообідаєте, - сказала їм Йосипова мати, поспішаючи в хату.

Хлопці кивнули головами. Ковтали слину, а їхні ровесники під яблунею уминали холодець, запивали квасом.

Потім наймитам дали трохи об'їдків, і вони поїхали по конюшину.

Повернулися, коли вже стемніло. З розчинених вікон світлиці неслася п'яна пісня.

Співав Бородай. За ним вторили гості, а піп, відбившись од усіх, ревів:

Сто лят, сто лят

Нех жиє, жиє разі

Єще раз! Єще раз!

Нех жиє, жиє раз!

І вже речитативом:

- Нашому господарю Гордію і газдині Мотрі дружно та дружно мно-о-гая лета!

З хати вийшла мати і наказала Йосипові піти додому і загнати курей. Вона була не дуже засмучена, і це заспокоїло хлопця. Він легко ішов додому.

Дід Архип, якого попросили сторожувати господарку, дрімав біля печі на лаві.

- Приніс вам, дідусю, шматок булки, мама дали, - підійшов Йосип.

- Нащо мені булка, старому? Їж сам та рости здоровий.

Проте хлопець розломив навпіл.

Загнавши курей, лягли спати.

Дідусь пообіцяв розбудити Йосипа вдосвіта.

Проте спати не довелося - хтось постукав у шибку. Дідусеві ноги зачовгали по

долівці. В хату зайшла, хлипаючи, мати. За нею – батько. Він стогнав і лаявся.

– Що трапилося? – в один голос дід і Йосип.

– Вигнали, як пса паршивого. А все він, Роман! Чого їм від мене потрібно? Все вже забрали – силу, здоров'я, а тепер жінку хочуть відбити. Чуеш, Архипе? Ганна їм очі коле. Цілий день варила-готовила, на стіл подавала. Посадили мене ззаду, як старця. Напившись, Роман почав залицятися до Ганни. Я не стерпів. Це ж наруга! – батько хрипів, держачись рукою за груди.

3

Доспіли вишні. Переднівок не був уже таким страшним. Люди говорили:

– Коли цвів біб, ївся хліб, тепер цвіте мак і хліб не їється так.

Таранчуки перебивалися на вишнях. Антін, хоч і дуже скрутно доводилося, затявся не йти до Бородая позичати борошна. Після отієї солоної гостини вирішив навіть сина з наймів забрати. Коли ж поміркував, що вдома хліба й крихти немає, передумав. Що мав робити? Затаїв, заховав свою лють і кривду десь під самим серцем. Вішав сокиру за пояс. Йшов для Бородая дуби валити на нову клуню. Мусила й Ганна у Бородаїв город полоти.

Змарнів, замисленим став Йосип. На худому обличчі витягнувся довгий ніс. Тонкі губи були завжди стиснуті. Сині материнські очі, здавалось, трохи запали. Любив бути на самоті. Замкнувся в собі, навчився розуміти шум лісу і шепотіння трави.

Якось надвечір після дощу пішов хлопець у ліс по опеньки. На зеленій галявині біля здорового гриба з м'ясистою білою шапкою надібав джмеля. Пізніше догадався, що то був джміль-одинак. Під купкою моху він зліпив собі стільника. Йосип нарахував сім комірок. Вони були глибші і ширші, ніж на справжній рамі з вулика. І не жовті, а рудуваті. П'ять комірок – повні меду.

Коли джміль-одинак прилетів і ліг спати в своєму гнізді, Йосип у сутінках обкопав ножиком купку моху і обережно поклав скарб у картуз.

На сіножаті, під кущами вільхи, він встромив у землю дірявого горщика. Так з'явився перший пенъ пасіки.

Джміль-одинак звик до свого вулика. Він незабаром заповнив шосту чарунку і став воском опечатувати мед на зиму.

Під посадкою Йосип знайшов цілу джмелину сім'ю. Але до гнізда добратися було важко: джмелі жили глибоко в землі.

На смітнику за фольварком пана Рачинського хлопець натрапив на іржаву каструлю. Приніс її з собою на пасовисько. Пробив збоку цвяхом дірочку. З дощечки вистругав дно. Насушив дрібної трави, щоб було чим підмостити джмелям. Забив чотири кілочки. Приладнав на них каструлю. Вулик стояв готовий.

Вигнавши корів на пашу, вперто докопувався до джмелів. Циган – Бородаїв собака, сердився, що Йосип з ним не грається, хапав його за ноги, заважав працювати.

Цуциком взяв хазяїн Цигана у пана Рачинського. Гадав, що буде злим, нікого не підпускатиме. Але собака виріс ласкавим, товариським. Він любив більше Йосипа, ніж

свого господаря.

Хлопець показав Цигану дірочку. Той понюхав. Певно, йому здалося, що це мишача нора, і він став гребтися. Висолопивши язика, Циган працював з усієї сили, гарчав. Порох сипався з-під його ніг. Раптом собака заскавулив, завив на всю сіножать, став тикати носом в землю.

Йосип погладив Цигана. Витягнув йому з носа джмелине жало. Проте собака більше не допомагав хлопцеві. Боявся навіть підходити до того місця.

Через кілька днів Йосип викопав джмелине сімейство. При місяці накрив величезну шапку стільників разом з джмелями каструлею і переніс на кілочки. Джмелі не відцуралися зручного вулика, носили мед, але Йосипа не підпускали.

Та хіба втерпиш, коли медом пахне!

Одного разу Йосип зірвав житнє стебло, підповз на животі до вулика джмеля-одинака. Той якраз полетів кудись. Всі комірочки виявились заліпленими.

"От хитрий, – міркував Йосип. – Шкода грабувати. Він же один. Взимку може пропасти".

Підліз до каструлі. Підняв дощечку. Джмелі стривожено загули. У стільниках блищали крапельки меду. Простягнув стеблину, вмочив у мед і хотів смоктати. Тут Циган загарчав.

Йосип швидко накрив каструлю і виповз з-під кущів.

З лісу вийшла дівчина в білій сукенці в горошок і стала спускатися вузькою стежиною на сіножать.

"Хто б це?" – подумав Йосип і нагримав на Цигана.

Дівчина зупинилась на горбі під берізкою.

"Невже Єва Станіславівна? – приклав Йосип долоню до лоба. – Може, здалося?"

Дівчина також приклала долоню до лоба і роздивлялася навколо.

Спустившись вниз, вона теж упізнала свого колишнього учня. А він, сором'язливий, не наважувався ступити їй назустріч.

Вчителька підійшла сама.

– А я вас зразу ж впізнав, – сказав Йосип.

– Ти не вчишся? – запитала Єва Станіславівна.

Йосип барився з відповіддю.

– Наймиту в Бородая, – опустив очі долу. І враз сміло: – Собаку, яким він нас цькував на горі, ми отруїли. А з школи мене забрали... Трудно батькам.

Єва Станіславівна обняла хлопця.

– Ви знов учителькою будете? – дивився їй у вічі Йосип.

– Ні... Я касиркою в трактирі працюю. До вашого бондаря йду кадуби замовляти на капусту.

– Так ви теж у наймах, тільки в місті?

– Авжеж.

– А я думав – знову вчителькою будете...

– Чи не бондар он там, до посадки йде? – показала рукою Єва Станіславівна.

- Він, дядько Трохим. Гукнути його?

- Не треба. Він знає мене.

- Уже йдете?

- Я буду ще не раз у вашому селі, побачимось, - і пішла до дядька Трохима. Вилицюватий, присадкуватий, він крокував уздовж посадки, придержуючи під пахвою невеликий пакунок. Ось вони зішлись. Дядько Трохим потис Єві Станіславівні руку.

Йосип зрадів, що побачився з Євою Станіславівною. Але й побоювався... У дядька Трохима на тому тижні поліція трусила, книжки небезпечні шукала. Про бондаря взагалі кажуть, що він бунтівник.

"Про те, що Єва Станіславівна з дядьком Трохимом бачились, нікому не скажу", - вирішив Йосип.

Пригнав худобу на хутір і довідався, що вдома лихо трапилось.

Сусіди порадили старому Таранчукові подати на Романа за знущання в суд. Зопалу він так і зробив. Постерунковий^[4] зняв допит. Справа затягнулася. На постерунок^[5] ніхто не ходив. Нарешті поліцай сам об'явився і випалив Таранчуку:

- Твоя справа припинена, як бездоказова. Тільки одна твоя жінка засвідчила, що Роман бив тебе. Але чи можна їй повірити, якщо вельмишановні і його святість отець Анатолій, і такий достопочтенний пан Бородай, і все інше товариство, яке гостювало, запевняють, що то був жарт. Ти просто лайдак, і все! Наклепник! Не більше і не менше. За ведення слідства, як такого, що не ствердилось, по закону плати штраф десять злотих. У чім і засвідчую. Капрал поліції панствової Курилевич! - поліцай приклав два пальці до козирка, цокнув підковами і простягнув якийсь папір Антону, щоб розписався.

Тремтячою рукою Таранчук поставив хрестик.

Розповів про це Йосипові Микола. Він сказав, що батько приходив до Бородая позичати гроші. Бородай лютився, не хотів навіть слухати. Батько дав слово валити дуби до жнив безплатно і на майбутній рік не забирати Йосипа з наймів.

Бородай мовив, що дасть гроші тільки тоді, коли батько перепросить Романа прилюдно у церкві.

Таранчук не перечив.

4

Прикро і тоскно буває Йосипові. Маркіян у школу ходить, а він біля свиней. Хоча б Єва Станіславівна навідалася. Обіцяла ж. Йосип щодня виглядав її. Зробив сопілку. Сам грати навчився.

Розбрелася худоба на сіножаті. Йосип виливає свою тугу на сопілці. Нерадісна, сумна мелодія пісні:

Ой у полі на роздоллі

Шовкова травиця.

Серед неї, край тополі,

Чистая криниця.

Тільки туди кониченька

Мені не водити,

Із тієї криниченьки

Водиці не пити.

Йосип перебирає пальцями на сопілці, заплющивши очі від задоволення, бо не просто виграє мелодію, а серцем співає.

І коли доходить до слів, що травиця зів'яне і зсохне, якщо вороний ступить копитами на неї, а вода стане гіркою для козака молодого, сопілка його тужно плаче.

Граючи, Йосип не почув, як підійшла Єва Станіславівна і заспівала в такт:

На тій шовковій травиці

Багатенько рути,

А з тієї криниченьки

Пив мій ворог лютий.

Йосип стрепенувся. Обірвав гру, перш ніж Єва Станіславівна кінчила співати.

- Злякався? - сміялася вона.

- Думав, чужий хто.

- А я тобі книжечку принесла. Ти ж не забув читати? - Єва Станіславівна розгорнула газетний пакунок.

Книжечка була невеличка, потерта.

Єва Станіславівна простягнула її Йосипові.

- Розгортай, - мовила. - Це вже твоя.

Йосипові не вірилося. Він обережно перегорнув сторінку.

- Ну читай.

- Те Ге Шев-че... Шевченко, - водив пальцем.

- О, ти наче горіхи лускаєш, - заохочувала Єва Станіславівна.

Підбадьорений похвалою, Йосип читав без запинки:

Учітєся, брати мої...

- Ти ще не розповів, як живеться тобі, - сказала Єва Станіславівна, коли Йосип втомився читати.

Замість відповіді він мовив:

- А в мене пасіка є. Ходімте побачите.

Єва Станіславівна похвалила пасіку.

- Бородай зобижає? - питала.

- Краще б мене побили, а то над батьком знущаються...

Йосип розповів, як у неділю батько повинен був перепрошувати Романа. Сорому набрався, бодай не казати. Стояв перед віттарем на очах у всієї громади. Заприсягався перед образами, що в суд подав згарячу.

- За що ж наруга така? - спохмурніла Єва Станіславівна.

- Або я знаю. Кажуть, якби ми не такі бідні, не смів би Бородай глумитися.

- І правду кажуть, Йосипе. Та не довго Бородаям панувати вже. Хочеш, буду

частіше до тебе приходити? "Кобзаря" разом читатимемо...

З того дня Йосип ще більше прив'язався до Єви Станіславівни. Вони читали вірші, збирали різні трави, квіти, листя, все це Йосип висушував і тихцем складав на печі у закапелку.

Про дружбу з Євою Станіславівною знав лише один чоловік – бондар. Йосип приносив йому книжки, які передавала учителька. Що у цих книгах писалося, хлопець не знав. Спробував якось прочитати, але нічого не второпав.

Перед жнивами Єва Станіславівна рідко навідувалась до Йосипа.

А тут в селі бідняки стали поговорювати, що не підуть ні до пана Рачинського, ні до попа, ні до інших багатіїв жати за дванадцятий сніп.

Бородай ні з того ні з сього почав лаяти Трохима:

– З тартака його вигнали, бо народ підбурював. Тепер в селі чесним людям на п'яти наступає.

Поліція знову трусила в дядька Трохима. Його погнали на постерунок, і, як тільки Єва Станіславівна прийшла, Йосип зразу ж сказав, що бондаря забрали.

Єву Станіславівну це не здивувало.

– Довго його не продержать. Випустять, бо доказів жодних нема, – мовила вона і попросила передати дядькові Трохимові щось загорнуте в хустину. Сама ж швидко подалась на горб. Лісові кущі заховали її легку постать.

Йосип помацав пакунок. Під пальцями зашелестів папір. Певно, знов книги. Тільки чому обкладинок нема?

Сховав під каструлю з джмелями.

Єва Станіславівна не помилилася. Бондаря випустили через два дні, і він сам прийшов на пасовисько.

– Молодець, добре сховав, – похвалив Йосипа дядько Трохим, перекладаючи за пазуху білі листочки.

– У неділю піднімемо все село на ноги.

"Що ж то буде?" – гадав Йосип.

У суботу Микола повів коней на нічліг. У неділю вранці, вигнавши худобу, Йосип попросив його, щоб попас корів. Сам махнув на село.

Люди сходилися до церкви. Під червоною брамою з зеленим дахом гомоніли мужики. Парубок, той самий Грицько з Кривулі, що його торік вигнали із школи, і дядько Трохим читали селянам розклеєні на паркані й на брамі білі листочки. Люди розмахували руками:

– Добре написано!

– Читай далі!

– Про землю там нічого нема?

До гурту підходили нові прихожани. Дядько Трохим починав читати листівку спочатку.

– "Не наймайтесь до багатіїв за дванадцятий сніп, поки не будуть платити полюдськи..."

- Вік жали за дванадцятий сніп, а зараз не будемо? Ой, щось не віриться, - озвався з гурту Таранчук.

- З такими, як ви, боягузами нічого не зробиш, - кип'ятився Грицько. - Я ж толкую, що треба всім селом...

- Диви, який спритний.

- А поліцейської гуми не хочеш? - не втихали чоловіки.

- Не лякайте!

- Що ж там про землю в тих паперах? - допитувався Таранчук.

- Ніхто нам її не дасть, поки пани панують, - толкував дядько Трохим. - Це як закон. Та не довго ходити нам горбатими... Вище голову, селяни!

- Трохиме, багатії сунуть!

- І поліція! - плеснуло з гурту.

Натовп шарахнувся від брами. Люди незчулися, як гумові палиці пішли гуляти по їхніх спинах.

- Хто розклеїв цю погань, пся крив?! - зривав Курилевич листівки. - Р-розійдись!

Чоловіки опиралися, поки поліцай не випхав Трохима з гурту. Тоді побігли врозтіч.

Бондаря знову погнали на постерунок. Одначе листівки зробили своє. В понеділок люди вийшли на свої вузькі смужки. Управитель фольварку гасав по полях, умовляв жати панську озимину. Піп послав наймитів за женцями у навколишні села.

Але і там люди бунтували.

Кипів від люті Бородай. Хіба видано, що навіть Таранчуки не схотіли в нього жати!

Так минуло три дні. Всі бідняки встигли обжатися. Озими́на перезрівала. Багатії поступилися одним снопом.

Наступної неділі піп на казанні соромив парафіян, а Трохима Гойду обізвав бунтарем, підручним антихриста. Не забув оповістити, що його запроторено в тюрму.

5

Міцно вчепившись за повід, стримуючи сірого в яблуках Кумиса - трирічного жеребця, Йосип повільно виїхав з брами. До Кумиса прив'язана такої ж масті Альта. Цю пару молодняка Бородай держав виключно для виїздів, рідко запрягав у шлеї.

Слідом за Йосипом вивів тяглових коней Микола, погнав навздогін. Порівнялися, поскакали. Вбік тікали злякані кури, вилітаючи просто з-під копит. Перебралися через довгий хисткий місток, викладений з соснових колод.

Тут, на правому березі Ікви, хлопців чекали Грицько і Петрик. Вони служили на фольварку пана Рачинського і також вивели купати коней.

- Завертайте сю-юди-и!. - гукали Грицько і Петрик.

Хлопці пустилися вздовж берега навскач. Зупинилися біля верб, мало не наїхавши на своїх ровесників.

Йосип хвацько зіскочив з коня.

Грицько допомагав Миколі, а Петрик Йосипові - прив'язувати коней до верб.

Йосип і Микола роздяглися, сіли на теплому піску.

Грицько, обнявши руками коліна, оповідав, як учора управитель фольварку перекинувся з бричкою в річку.

- Тільки в'їхали на середину - гнила дошка трісь. Я коней цьвох. Вони як рвонуть! Орчики розламались. Бричка зачепилась передніми колесами за дошку. Так і повисла. Я кричу: "Тпру! Тпру!", а коні тягнуть мене вперед. Держусь за віжки. Як побачив, що можу і сам злетіти з брички, виплигнув на місток. Обернувся, а управитель висить униз головою і руками махає. Покрутився так і шубовств у воду. Пірнув рибу ловити.

- Що ж далі? - нетерпеливиться Йосипові й Миколі.

- Відшмагав мене. Погляньте, які синяки, - Гриць ліг на живіт.

- Болить? - торкнувся тіла Йосип.

- Переболить. Чорт з ним. Заросте і грубіше на тому місці буде. А пан управитель на все життя затямить, як купався, - посміхнувся Микола.

- Авжеж що не забуде. Носа розквасив. За живіт зараз тримається, чмихає, як ковальський міх.

- Ну, гайда коней купати, - підвівся Грицько.

Хлопці встали, відв'язали своїх коней.

Понад берегом річка мілка. Далі глибше й глибше. Йосип відчуває, як Кумисові все важче і важче йти в річці. Вода підмиває коням животи, боки.

- На ями поганяй! - кричить Микола.

На ямах течія повільна, наче вода тут зупиняється. Вода переливається коню через хребет.

Посеред ям хлопець зіскакує з Кумиса, занурюється у воду. Течія підносить його вгору.

Коні швидко стомлюються, і хлопці виводять їх під верби. Потім наввипередки біжать до стрімкого обриву, що навпроти парку пана Рачинського, і, простягати вперед руки, майже одночасно стрибають у річку.

Одно погано - дуже короткий обідній час. З фольварку задзвонили в рейку. Грицько і Петрик мушили збиратися. Їм уже треба бути на роботі.

Микола і Йосип невдовзі теж вийшли з річки. Раптом з лівого берега почули страшний крик. Із-за густого верболозу вискочив Степан-великий, заволав:

- Люди! Р-я-ту-у-йте!

Хлопці шубовснули у воду. Попливли до лівого берега.

- Хто топиться? - вискочив на берег Микола.

- Там! - біг до кущів верболозу Степан-великий.

Біля верболозу річка коліном огинає парк. У воді борсалися Маркіян з Степаном-малим. Їх закрутило на повороті.

Степан-малий запустив пальці в Маркіянову чуприну, а Маркіянові пальці немовби зачепили у волоссі Степана-малого.

Микола був уже на повороті. За ним плив Йосип.

- Давай руку! - гукнув він до Степана-малого. Виринаючи з води і побачивши біля себе Йосипа, Маркіян вчепився йому за ноги. Микола схопив Степана-малого за чуба і

потягнув до берега.

Йосип гріб руками. Ногами не міг ворухнути. Захлинувся. Зашуміло у вухах. В очах попливли жовті кола.

У цей час Маркіян випустив Йосипову праву ногу. Хлопець напружив м'язи.

– Держись, Маркіяне, – прошепотів, впливаючи на мілину.

Степан-великий, довгий, як патики, завивав над братом.

– Цить! – нагрімав на нього Микола. – Одягайся сам і Степана одягни. Не реви, як свята богородиця.

З Маркіянового носа полилася кров. Йосип нарвав трави, підклав йому під голову, щоб було вище. Микола намочив сорочку в річці і примостив "утопленику" на перенісся.

Обидва Степани, скімлячи, поплелись у село. Коли Маркіян трохи відійшов, рушили на хутір.

Побачивши блілого Маркіяна, Бородаїха обімліла.

– Де волочилися так довго? – підскочила до коня, щоб зняти сина.

Маркіян, відвернувшись убік, промимрив:

– Я... я... топився.

Мотря залементувала:

– То вони, оті бусурмани, Йосип з Миколою, завели тебе на глибоке! Ах ви ж, поганці!

Мотря, схопивши прута, метнулась до хлопців.

6

До покрови – храмового свята – лишилися лічені дні. В Почаїв готувалися старі й малі. Бородай запевнив, що і Йосипа візьме з собою.

Тепер кожного ранку, вигнавши корів на Городисько, Йосип мимоволі поглядав на захід, де біла дзвіниця монастиря підпирала небо.

Доручивши корів Миколі, який зябнув пшеничесько, хлопець повернувся на хутір. Зупинився під смерекою. Ще раз позирнув на лавру.

Його покликала Мотря.

– Хто виливатиме за тебе? – показала на відро з помиями. – Завжди забуваєш!

Йосип ухопив відро, побрів за хату.

А навздогін йому неслося:

– Не забудь курям гарнець проса висипати, індикам картоплі замішай, від свиней цеберки приймай, а то, чого доброго, ще потрощать.

Висунувся в розчинене вікно Бородай. Він завжди милувався широким подвір'ям, добротними, під цинковою бляхою коморами, хлівами і клунями. Завезені дубові колоди, сад, захищений за смереками, – все його.

Виволікши важкі цеберки, Йосип погнав припинати за сад поросну льоху. Вона впиралася, рила спориш. Хлопець хльоснув свиню лозиною.

– Ти легше, легше її, бо поросят скине! – гримнув Бородай.

- Щоб вона здохла тобі, - бурмотів під ніс Йосип.

Впоравшись на господарстві, хлопець поніс у вузлику обід Миколі.

- Давай швидше, бо вола з'їв би! - здалеку гукнув Микола.

Йосип прискорив крок.

- Що приніс ниньки? - витирав Микола об штани брудні руки.

- Те, що дали.

- Розв'язуй.

Сіли під возом. Йосип розв'язав вузлик.

- Маєш хліб, трошки сала і кухлик кислого молока наполовину з сироваткою.

- Знову те саме, щоб вони самі скисли. Маркіянчика медівничками годують. Сала на понюх, - Микола розламав цілушку.

- Ти їж, як циган, - засміявся Йосип. - Прив'яжи на ниточку шматочок. Якщо заманеться проковтнути - витягуй з рота. Я пробував. Та ледве півбуханця не вмовов.

- Тобі дати хліба? Либонь, теж кишки марш грають?

- Дай. А я тобі взамін антонівку на закуску, - Йосип вийняв з кишені яблуко. - Понюхай, як пахне.

Микола поклав яблуко на коліно. Зверху на нього пужално. Вдарив кулаком. Яблуко розкололося навпіл.

- Закушуй і ти, - подав половину.

- У свято мене в Почаїв візьмуть, - смакував яблуко Йосип.

- Хвалися. Може, і не візьмуть.

- Сам Бородай сказав. Тільки з річки мені сім кіп конопель треба викинути.

Хлопці перехрестилися. Йосип загорнув кухлик у хустину. Микола почав запрягати коней.

- Скажи Бородаєві, що до вечора кінчу, - мовив Йосипові.

Хлопець рушив на хутір, а потім зразу ж до конопель.

Бовтається в річці, витягає горстку за горсткою на берег, розставляє купками. Вода не літня, холодом ноги облизує. Але хлопець радий стерпіти все, щоб його взяли в Почаїв. Як там буде красиво! Може, Мотря розщедриться і бублика купить.

Незчувся хлопець, як сонце стало спускатися. Він витягнув останню горстку, розставив її. Ноги задубіли. Швидко одягнувся, затупцював. Трохи зігрівся.

Присів на березі. Іква хлюпала, гойдала хвилею... Забув Йосип, що його чекали кури, індики, поросна льоха.

...Настала покрова. Бородаї зібралися в Почаїв. Радів і Йосип. Один Микола повинен був залишитись на хазяйстві.

Йосип одягнув чисту сорочку, розчесав темно-русого чуба, ще й олією його намазав.

Мотря в сірій спідниці й такому ж сачку, в червоних чоботях, схожа на годовану попелясту качку, ходила по двору, наказуючи Миколі.

- Як ми поїдемо, Цигана спустиш з прив'язі. Корів видоїш.

Бородай стукнув у вікно:

- Воза лаштуйте!

Хлопці виволокли воза з-під шопи. Йосип витягнув дишло і, крекчучи, став заправляти його. Дишло ніяк не залазило на місце. Нараз вислизнуло з Йосипових рук і впало просто на ногу. Хлопець так і присів.

Микола виніс шлеї і віжки.

- Що з тобою?

- Дай мені ба-бку, - ойкав Йосип.

З великого пальця сочилася кров. Микола побіг на дровітню. Відірвав клаптик від ганчірки, яка сохла на кілку. Розшукав під тином широкий лист бабки, сполоснув у воді. Туго перев'язав розбитого пальця.

- Йосип не поїде, - підступив Микола до ганку.

- Що? - Мотря зміряла презирливим поглядом Миколу.

- Він палець роздушив.

- Господоньку милостивий і ти, свята покрово, змилуйтеся наді мною, - почала Мотря і до Миколи: - Чом стоїш, дурню? Натягни чисту сорочку. Ти поїдеш! Чи ви змовились мене зі світу зігнати?

Йосип кульгав біля воза. Бородай з жінкою вмостились на задньому сидінні, пухко вистеленому. Маркіян - біля батькових ніг. Коні рушили.

У Бодаках бамкали дзвони. Їм у відповідь неслоь бом-бам-бім з сусідніх сіл. Не було чути лише гудіння великого дзвона Почаївського монастиря.

Хлопець забравсь на горище. Там стояв невеличкий сундучок-ящик. У ньому лежало кілька Йосипових старих сорочок, дві грудочки цукру, що збереглися з зелених свят, лезо поламаного ножика. Нахилившись над своєю скринєю, хлопець роздумував, яким він буде багатим, коли Бородай пошіє зароблені штани і марнерку.^[6]

В хліві замукала безрога Красуля. "Доїти пора", - подумав Йосип. Спустився з горища. Дістав дійницю з кілка. Вимивши туге вим'я, присів навпочіпки. На порозі вмивався лапкою чорний кіт.

Непомітно минав день. Йосипа ніхто не підганяв. Сам знав, що треба робити. Нагодував худобу. Курям насипав проса в корито значно більше, ніж Мотря, щоб і вони запам'ятали свято. Коли б хазяйка довідалась про цю щедрість, викрикнула б: "Чужим добром розкидаєшся!"

Богомольці повернулися пізно. Йосип допитувався в Миколи, що він бачив і чув. Микола ледве волочив ноги. Казав, що надто втомився.

Бородай з сином, зайшовши в хату, не показувались. Мотря, як чорна туча, снувала у хлівах.

- Догоджай Мотрі, бо вона як скажена, - застеріг Микола Йосипа.

- Чого це вони всі набурмосені? - дивувався Йосип.

- В Бородая хтось гаманця свиснув, - одказав Микола.

Мотря не покликала, як звичайно, хлопців вечеряти. Вони сиділи мовчки на колодах. Пливли сутінки.

Закінчувався строк Йосипової служби. Бородай відміряв зароблені хлопцем три пуди жита, Мотря сама пошила штани і марнерку. Кроїти вона не вміла, і тому одна холоша вийшла коротшою. Йосип не був вибагливим. Одягнувшись, сказав, що йому дуже зручно.

Йосип мріяв про той день, коли не буде наймитом. З цією думкою він лягав, з нею і прокидався. Микола, котрий мав наймитувати до різдва, заздрило йому.

Нарешті, останній день.

Йосип згрібав гній в хліві, коли грюкнула хвіртка. У двір зайшов батько. Мовчки пройшов повз сина і попрямував у хату.

"Чого це він?" – стривожився Йосип.

Зупинився передихнути. І тут налетіла на нього Мотря.

– Чого галок рахуєш? Строк твоєї служби не закінчився. Тільки-но батько твій на колінах стояв, просив, щоб ми тебе залишили. По доброті своїй згодились, а ти не стараєшся. Підбирай гній граблями, не розтрушуй.

Мотрині слова були ударом для хлопця. Невже цілу зиму доведеться в такому пеклі жити?

Викидав гній з хліва. Микола повіз уже хуру на поле.

Смутно стало на душі. Не почув Йосип, як під'їхала підвода. Думав, що то Микола, аж воно – Роман. І не один – з старенькою матір'ю.

Роман кинув матері:

– Злізай! Клунки сам скину.

– Не гони, сину, – озвалась бабуса. – Піду вже.

Прибігла Мотря. Не привітавшись, підскочила до Романа.

– Хто просив, щоб привозив її? Гордію! Ти чуєш чи ні! Виходь-но! – І до свекрухи грізно: – А ти, стара відьмо, і не рушся з воза. Тут і собі ради не можемо дати, ще й ти на зиму!

Бабуса схилилась на клунок. Вихором вилетів з хати Бородай.

– Приймай матір, – глянув скося Роман.

– Куди приймати? Ти ж батьківщину посів. Я на хутір вибрався. Все тобі лишив. Ти повинен матір доглядати!

– Он як! А три материних десятини хто забрав? Ти забрав. Як батько вмерли, так ти і від їхнього поля на цілих три аршини собі відчепив. Думаєш, як не застав тебе, коли межу перекопував, то й нічого не знаю? Злодій ти, а не брат.

– Геть, щоб мої очі ні тебе, ні старої не бачили! – кричав Бородай.

– Людоньки, без ножа хочуть зарізати, – голосила Мотря.

– Ніхто не ріже тебе. Мовчи, очманіла! – пінився Роман.

– На моєму дворі та ще розпоряджатися, – наступав Бородай.

– Чом я не вмерла? Смертонько, де ти? – трусилась бабуса.

– Злізай! – гримнув на неї Роман.

Плигнув на землю. Вихопив клунок з материних рук і жбурнув до ганку.

Бородай підскочив до купи гною. Вирвав вила з Йосипових рук.

- Посмій лишень зсадити стару з воза, - рішу обох тут на місці!

- Не вий вовком, Гордію. Ми договір уклали за матір'ю доглядати, - тихше сказав Роман.

- Як Маркіянчик був малим, то ти тоді не пустив її, щоб няньчила. Тепер вона стала підсліпуватою, і ти притарабанив свекруху. Мовляв, бери, небоже, що мені негоже, - виказувала Мотря.

Вона закинула клунок на плечі, хотіла назад на віз ткнути, але Роман так стусонув її, що вона аж упала.

Бородай вилами вперішив брата по крижах. Роман застогнав. Але, як тільки Гордій нагнувся над Мотрею, стягнув матір з воза і вдарив по конях.

Рвонувся Бородай. Схопив коней за вуздечки. Роман замахнувся батою:

- Пустити!

Оп'як брата по руках. Гордій засунув пальці від болю в рот.

Роман втікав не оглядаючись.

- Запрягай коней, Йосипе! - лютував Бородай. - Відвези стару!

- Коней же немає, - сказав Йосип. - Микола гній повіз. Чи виїзні запрягати?

- Виїзні? Для кого? Чекай Миколу. Тоді відправиш, щоб не смерділа тут.

Викидаючи гній, Йосип схлипував, дивлячись на бабусю. Закутана у вовняну хустку, в старому кошуку, вона сиділа не ворущаючись. Збоку, туго зв'язаний, валявся клунок. До бабусі підходили кури. Вона підставляла їм свої кострубаті руки. Кури клювали грубі пальці і зашкарублі долоні.

Йдучи в хату, Бородай і Мотря обминали матір.

Повернувся Микола. Під'їхав під купу гною.

- Йосипе, чи забув, що я наказував! - спустився з ганку Бородай. - Відвезіть стару.

Хлопці збили коней. Йосип наваживсь кинути на віз трохи соломи.

- На весілля чи в церкву лаштуєшся? - забрала соломі Мотря, - Хай протрясетесь трохи!

- Полудрабки мокрі! Замаститься бабуся, - мовив Йосип.

- Не велика пані.

Дорогою бабуся просила хлопців не везти її додому. Роман все одно не прийме.

- Лучче в Ялинці чи в яру глибокому скиньте мене, - шепотіли її губи. - До ночі я перемучусь, а там холод прийде. Може, дасть бог, і заколію.

Хлопцям стало страшно. Погнали коней швидше.

Роман перестрів їх, як вже під'їжджали до його воріт. Завернув коней:

- Махайте додому і передайте Гордієві, най з мене дурня не стріть. Три роки я матір глядів. Тепер - його черга.

Привезли бабусю назад. Але брама була зачинена, так що на подвір'я не в'їхали.

Вилаючи хлопців, Бородай сам помчав матір. Непомітно скинув її в Романовому садку.

Тужно шуміли смереки.
Спускався холодний вечір.

8

Осінь довгі ночі пряде – дні вкорочує. Не жевріє каганець у хаті Таранчуків. І в отому мороці вечірньому не спиться ні Антону, ні Ганні. Ще як потріскує сухий хмиз у печі, Ганна, приставивши коловорот до припічка, пряде кужіль для Бородаїхи з тих конопель, що Йосип витягав з річки. Коли ж звариться пісний куліш чи картопля в мундирах, гасне ватра. Навмисне довго не затуляють піч дерев'яним півкругом, щоб хоч вуглинка тліли. З ними таки веселіше. Та світяться вони недовго. Згасають, наче сірники на вітрі. У комині вітер гуде, сумну пісню співає.

Чого тільки не передумаєш в осінню ніч! І Антін думає вперто, боячись ворухнутись, щоб не злякати своїх дум.

Мріє і Ганна, лежачи на печі. Коли б хто спитав її і Антона, що тривожить їх, відповіли б на це однаково.

Кінчилось літо. Осінь настала. А вони все думку плекають телицю придбати. Тим-то і гасу не купують, рано спати лягають.

Є у Таранчуків троє овець. На ярмарку за вгодовану кітну вівцю можна вторгувати п'ятнадцять злотих. А телиця не менше сімдесяти коштує.

Антін і Ганна чекають, щоб ціна піднялась. Тоді продадуть, докладуть ще, зіб'ються якось на телицю.

Після Михайла вирішив Антін вести овець на продаж. Сходив до Бородая. Тридцять злотих узяв на вексель. Заодно попросив, щоб Йосипа відпустили на один день.

Підморозило трохи. Малі калюжі затягнуло, ніби шибки хто повставляв. З-за голих дерев бовваніли сільські хати. Над Іквою сірів, кутався у тумані ліс.

Антін, одягнений в руду гуньку, ступав спереду. З-під рукавів виднілася полотняна сорочка. Він тягнув на мотузці зв'язаних докупи трьох овець. На голові похитувалася гостроверха бараняча шапка.

Йосип підганяв овець. Материн сачок обвисав на ньому, як на жердці. Рукава зачочені. Озутий, хоч і в порвані, але чоботи.

– Підганяй овець, Йосипе, а то ми через тиждень на ярмарок попадем, – оглянувся батько.

Йосип шморгнув носом. Легенько торкнув білу вівцю. Бо лише вона впиралася. Сірий баран і чорна ягниця не відставали. Хлопцеві було шкода, що вівцю продадуть. Він пам'ятає, як три роки тому купили її. Тієї зими Іванко ще був живий. Як веселилися з братиком, коли біла вівця (її так і назвали Біла), принесла двійню.

Перейшли перехресну дорогу. Дали вівцям скубнути зеленого жита і знову рушили.

Йосип вперше у місті. На вузькій забрукованій вулиці влились у людський потік.

Щоб не загубитися, Йосип не відставав від овець. Поміж возами пробиралися на горбок. Стали в ряд до дядьків і тіток, які стояли з вівцями і козами.

Продавши овець, Таранчук купив телицю рудої масті з білою зіркою на лобі за

сімдесят чотири злотих. Тітка віддала в придачу мотузку, на щастя.

Поки батько ходив купувати гасу і сірників. Йосип доглядав телицю. Милувався нею, тут же і охрестив Зіркою.

- Телицю продаєш? - запитав хтось.

- Самі купили, - відказав, не піднімаючи голови.

- Неначе ти, Йосипе?

Хлопець ледве не випустив мотузку з рук. Перед ним стояла Єва Станіславівна.

- Чому ж ти сам?

- Я з татом. Вони дещо купити пішли.

- Мені про тебе Грицько розповідав.

- В Почаєві? - спитав Йосип. - А мені не вірилось. Я так виглядав вас на пасовиську. "Кобзаря" всього напам'ять вивчив.

Єва Станіславівна нахилилась до Йосипа:

- Тихіше говори. Ти ще в Бородея служиш?

- Служу. А дядька Трохима в тюрму запакували. І за вами поліція нишпорить. Грицько, певне, казав вам.

Єва Станіславівна посміхнулась.

- А дядька Трохима не скоро випустять?

- Випустять! - і відразу заметушилась. - Заговорила я з тобою. Поліцейський он ходить. Іти мені треба.

Йосип мало второпав з того, що розповіла Єва Станіславівна. Обміркувати також не встиг. Надійшов батько. Рушили додому.

Ганна чекала за ворітьми. Побігла назустріч. Обняла телицю за шию і ввела її на подвір'я.

- Первісточко наша, - приказувала, цілуючи телицю в лоб.

Йосип приніс жмут сіна.

- Зіркою я назвав її, мамо.

- Гарно! - похвалила мати.

Втрюх завели телицю в чистенький хлівець. Мати напоїла Зірку теплим пійлом, батько покропив святою водою з пляшечки.

При місяці стояли на порозі.

- Вона вже вим'ячко, сливе, відпускає, - раділа мати. - На великий дзвін своє молоко буде.

- Якби-то, - мовив батько.

9

Настали перші дні зими. Випав глибокий сніг, а Мотря все не пускала Йосипа на ніч у хату. На горищі стало холодно. Хлопець промерзав до кісток.

Одного разу, вирядивши Маркіяна в школу, Мотря схаменулася: де ж Йосип?

У хлівах ревля худоба.

- Ніде на обійсті хлопчиська нема, - казала Мотря чоловікові.

- Йосипе! - гукали вдвох.

Не обіззався.

Роздратованому хазяїнові довелося лізти на горище. Довго не міг відчинити дверцята. Рвонув їх щосили.

- Спить? - задерла голову Мотря.

Бородай нахилився над Йосипом.

- Задубів, чи що? - шарпав його.

Хлопець лежав під гунькою калачиком. Від холоду звечора він довго не міг заснути, перекидався з боку на бік, розтирав ноги. Над ранок задрімав.

Бородай зірвав гуньку з сонного. Відкинувся, побачивши, що в Йосипа посиніли ноги.

Налякані хазяї роздягли його, поклали в кухні на лаві під грубою. Бородай розтирав Йосипа спиртом. Синє тіло не скоро порожевіло. Не скоро й хлопець очунав. Його окутали кожухом.

- Щастя, що не заколів, - причісувався Бородай перед дзеркалом у світлиці.- Давно казав тобі, пусти на кухню, а ти вередувала. По селу, чого доброго, таке піде, що нікого не наймеш. З свиньми пацькатися ти не дуже любиш!

Мотря хотіла огризнутися, але зайшов дід Архип. Стихла і шмигнула у ванькир.^[7]

- Помагайбі,- переступив поріг дід.

- Мітли приніс? - виглянув, із світлиці Бородай.

- У сінях кинув.

- Значить, завтра Микола до машини хай виходить. І ти теж.

- Не забудемо, - буркнув дід Архип. - Тільки хотілося б знати, що заробимо.

- Не торгуйся. Якось зйдемося, - переконував Бородай.

Проте дід не відступав.

- Воно, звісно, погодитися можна. Тим паче, що зараз холода вдарили і податися нікуди, - почав він. - Але все-таки, якщо знаєш, за що робиш, то й рукам легше.

- Заспівав, мов дяк над мерцем. Воля твоя, - не силую. Не хочеш приходити - не приходить. Робітник з тебе, як з пальця молоток. Ціну набиваєш, а ледве дихаєш.

- Не гнівайтеся, Гордію. Вибачте старому.

- Та що там вибачатися. Виходьте з онуком до машини. Для свого ж благополуччя.

Дід довго клацав клямкою, поки відчинив двері.

Бородай, згадавши, що мітли уже принесено, голосно гукнув:

- Очунав? Вставай, Йосипе! День не чекає,- і почав шарити крючком під столом, дістаючи бланкового паса до молотарки.

Бородай позичав його попові. Пас порвався. Наймит отця Анатолія приніс паса скрученим, перевеслом зв'язаним, так, ніби він був цілий-цілісінський.

Шкода, що Мотря не чула Гордієвої лайки, яку він посилав на адресу помазаника божого. Вона неодмінно в неділю просила б попа хоч в умі помолитися за чоловіка, щоб Всевишній простив прогрішіння його.

Стягуючи яловим вшивачем порваного паса, Бородай покрекував. Його злість

подвоїлась, коли з сіней почулося Мотрине:

- Чом не розбудив наймита?

З швайкою в руці хазяїн піднявся з стільця. Ткнув носком чобота в кухонні двері.

Поклавши голову на кулачок, Йосип спав глибоким сном. Його бліді губи час від часу ворушилися. На них пробігала тінь невиразної усмішки.

Бородай тихцем наблизився і провів швайкою під носом. Йосип промимрив щось і, не розплющивши очей, повернув голову до стіни.

Хазяїн сунув швайку в кишеню і покравсь до мисника. Зачерпнув холодної води і до сонного. Відкотив кожуха з плечей. Линув Йосипові за комір.

- Йой! - зірвався з лави хлопець, протираючи обома руками очі.

Бородай сміявся. Смоктав невилиту за комір воду.

- Чом злякався? Я тебе добром будив, а ти, як камінь, лежав.

Йосип, не зашнурувавши батьківські черевики (чоботи залатали, і вони були про свято), подався у сіни. Вибрав замашну мітлу з тих, що приніс дід Архип, вийшов на подвір'я.

- Тпру! - почув чийсь голос за спиною. Овернувся.

До ганку шугнули залубні.^[8] Закутаний у шубу, в шапці-смушанці виглядав з-за фірмана кістлявий панок.

- Господар дома? - спитав Йосипа.

- У хаті, - відповів Йосип.

З ганку по східцях застукотів Бородай.

- Яка несподіванка, пане Глущенко!

- Добродію, - усміхнувся Глущенко.

Фірман допоміг йому висунути ноги з-під кожуха, і панок, підмітаючи своєю довгою шубою протоптану стежку до ганку, йшов під руку з Бородаєм, який брів у снігу.

- А ти тут наймитуєш? - поцікавився фірман.

- Доводиться, - сперся Йосип на мітлу. - А ти ж як?

- Також прислужую.

- Що ж воно за цабе твій пан?

- У гміні^[9] робить. Ще й маєток має.

- А до Бородая чом він приїхав?

- Оце вже на п'яте село вожу його. Якимсь товариством керує він. Якби не такий холод, чорт з ним. На кухню мене хоч пустять погрітись?

- Спробуй. До нас ще такий панич не приїжджав.

Глущенко до вечора гостював у Бородая.

10

- Хто там у сінях товчеться? - не відриваючись від книжечки, гукнув Бородай. - Ступай відчини, Маркіяне!

"Липова колодка" повільно зсунувся з ліжка, потягнувся.

Знову постукали в двері.

- Ступай одчини, кому сказав!

- А мама де?

- Доїти вийшла.

- А Йосип?

- Порається у дворі. Та піди ж! - злився Бородай.

- Де мої чоботи? - не хотів іти відчиняти Маркіян.

- Певно, як завше, під постіль у куток кинув. Лізь тепер сам. Я не мама, щоб панькатися з тобою.

Маркіян поповз на животі під ліжко. Висунув чоботи і босими ногами вліз у них. Впустив того, хто просився.

- Почекай тут, я батькові скажу, - з погордою кинув, прямуючи у світлицю.

- До вас, тату.

- Хто?

- Голодранець Таранчук, Йосипів батько, приплівся. - Маркіян стріпнув правою, потім лівою ногою. Чоботи опинились знову під ліжком.

Бородай закрив книжечку і поклав на божницю.

- Що скажеш, Антоне?

- Лихо жене. От і притьопав.

- Що там ще за лихо? Не стовбич у дверях, сідай, - вказав на лаву.

Бородай пройшовся по хаті.

- Що скоїлось?

- Косив я в нашого батюшки ярину. Влітку він платити не хотів. Зима настала. Я до батюшки. Вимолив коняку до млина з'їздити. Він, правда, не хотів давати, казав, що за сповідь з мене не візьме перед паскою, а зарахує те, що косив йому.

- Не тягни, - перебив Бородай Таранчука.

- Доїхав до млина благополучно. А вертався, Курилевича надибав. Не зогледівся, звідки він взявся, як стовп серед голого степу виріс. "Чом кінь без вуздечки?" - репетує. "Не мій кінь", - доказую. Поліцейський записав мене в книжечку. Батюшку нашого теж записав. "Паняй, буду в селі, розберусь, кому штраф всипати", - кричав. Я прошу, щоб змилювався, а він кулаком розмахує.

- Чому ж тобі штраф припаяли? - не вірив Бородай. - Хай патлатий платить! - Ще сердився на попа за порваного паса.

- Якби-то. Батюшка покликав мене та ще вилаяв. "У мене, - каже, - вуздечок, хочеш і тебе загнуждаю. Чом наймиту не сказав, щоб виніс з конюшні?" Я ж їй же богу просив. Але він не дав. Тепер плати.

- Ото тобі наука. Не ходи до попа робити. Думаєш у мене грошей позичити? Вибач, нема.

- Я б дуже просив...

- І не проси.

- Хоча б п'ять злотих. Як на сповіді, відкриюсь перед вами. Є у мене п'ять злотих.

На подать складаю. Та й вам ще винний таки.

- Твоє щастя, - наче згадав щось Бородай, - що я в доброму настрої. Дам позичку. І навіть без векселя, без процентів. Роблю в честь того, що скоро наш національний траур - річниця з дня смерті Петлюри. Ти неодмінно повинен прийти на свято. Не один - з жінкою, ще й сусідів запросиш. На свято прибуде представник нашого проводу. Ми повинні показати йому, що Бодаки не забуте богом, сіре село, а просвічене. Розумієш?

Таранчук зрозумів одно - йому позичать грошей. До якогось там трауру йому не було діла. Всяке свято - мужикові зайва розтрата. Ліпше завжди будні були б. В будні не так нестатки видно..

Бородай забряжчав ключами. Клацнув замок, заскрипіли дверцята шафи. Він виніс гроші. Довго розглядав їх на долоні, йому не хотілося розлучатися зі своїм добром, а Таранчук не наважувався простягнути руку.

- Коли ж віддаси? - перераховував Бородай монети.

- Бог дасть, зароблю ціпом, віддам.

- За телицю винний. Проценти ростуть, не забувай.

- Позичене - не з'їдене, - хитнув головою Таранчук.'

- Бери і плати за штраф, що з тобою подієш, - подав Бородай гроші.- Завтра чуть світ до машини з Ганною.

- Велике вам спасибі, що допомогли. На молотьбу не забаримося.

Таранчук пішов. Його постать потонула в теміні зимової ночі.

Бородай дмухнув на лампу в ванькирі. Переступив поріг у світлицю, дістав з божниці саморобний блокнот у цератовій оправі, дописав навпроти прізвища Таранчука новий борг і взявся знову за книжечку.

"А добродій Глущенко мене поважає,- роздумував, - недаремно запевняв, що товариство на мене надіється".

Бородай згадав, як недавно на зборах добродійців^[10]цей панок довго балакав про українську державність.

Після приїзду Глущенка Гордій відчув, що він також не ликом шитий, а "людина ідеї". А що це так, все село в цьому скоро переконається..

Від високих думок аж на серці полегшало. Піднявши голову, помітив, що Маркіян спить. Зразу ж розсердився. Бородаєві хотілося, щоб син виростав міцним, як дуб. Він же кволий і сирий, мов осичина. А хто винен? Мотря! Вона боїться, щоб вітер на нього не повіяв, примхам його потурає, до спідниці пришила б.

Відвернув свій погляд від сина. Гортав книжечку. Премудрість не лізла в голову. Знову дістав блокнот і вголос прочитав передбачення Брюсового календаря на 1938 рік: "В кінці грудня місяця невеликий мороз з вітром, хуртовина".

- Бреше Брюсов! - бурмотів. - Ніякої хуртовини не буде.

Хазяїна мучило, скільки з копи намолотить. Вечерялось не смачно і спалося твердо. Прокинувся, ще й перші півні не співали.

Морозяна ніч сипала холодні зорі на сніг. Важка Бородаєва тінь, довга і чорна, снувала неспокійно. Лив з олив'ярки оливу в шестірню, і тінь горбилася поруч. Бородай

підіймав руку, і тінь підіймала свою з довгими пальцями.

Вдосвіта почали люди на молотьбу сходитися. Хазяїн розставляв їх.

Йосипові, як найменшому, випало коні гонити. Щоб вони не ковзалися, хлопець посипав землю піском.

– Вйо! – крикнув Бородай, рухаючи пасом.

Хлопець поганяв коней. Заторохкотів порожній барабан. Микола кинув розв'язаного снопа на стіл. Бородай розправив його і став подавати у барабан. Молотарка загула приглушено, рівномірно. Коні пішли повільніше.

Дід Архип викидав снопи з засторонку. Таранчук закладав ожеред. Ганна підносила йому соломку, а Клипачеві дівчата готували віялку, щоб зразу зерно очищати.

Йосипові набридло ходити навколо стовпа. Коли коні заслонювали його від Бородая, хлопець сідав на дишло.

Ожеред ріс, мов на дріжджах. Притоптуючи соломку, Антін помітив, що Йосип чіпляється на дишло. Погрозив йому.

Від напруженої молотьби злетів пас. Його намазали живицею. Молотарка знову загула.

Раптом Бородай солоденько гукнув Йосипові:

– Сідай на дишло! Тільки не на середину, а скраю, щоб не обламався.

Навіть дід Архип, який знав Бородая змалку, здивувався такий доброті.

Хлопець вагався. Бочком сів на дишло. Коні минули вал. Бородай якраз відвернувся від барабана. Йосип скочив на ноги.

– Чого злякався? – питав хазяїн. – Сідай, у тебе ж ноги болять.

У Йосипа справді боліли ноги. Коли настав обід, він, підставивши коням мішок з просом, присів.

За стіл запросили всіх. Бородай не поскупився на чарку. А Йосипу від втоми не хотілося їсти.

11

У зимові вечори дід Архип навідував Таранчуків. До півночі сиділи при каганці.

– Шкода, що у вас син, а не дочка, – примруживши хитрі очі, починав дід.

– З хлопцем і то мороки стільки, а з дівчиною і поготів, – лущила Ганна квасолу.

– Хіба я зле... якби дочка, може б, Бородай за Маркіяна взяв?

– Тю! Таке вигадаете.

– Я не задля сміху. Дуже вже добрий Бородай для Йосипа, – вийняв дід з-за пазухи люльку.

– Щоб те добро та боком не вийшло, – втрутився Антін. – Раніше хлопець ввечері додому забігав, а зараз...

– Найми – не рідна мати... Що ж він робить вечорами? – цікавився Архип.

– Свято якесь буде. Мусить сидіти тепер і вчити щось напам'ять. Бородаєві заманулося, щоб Йосип на цій забаві вірша читав. Хлопчисько не хотів, та хіба перечитимеш хазяїнові?

До наступного свята готувалися перш за все сільські багатії. Отець Анатолій оголосив, що служитиметься панахида. Коливо буде.

Діду Архипові кортіло взнати подробиці свят. Він гадав, що Йосип обізнаний, в честь кого служитиметься панахида. А коли Йосипові це відомо, то й Таранчуки знають. Антін, однак, нічого нового не міг розповісти. Він сказав, що, мабуть, помер якийсь воєвода. За нього й молитимуться.

У церкві після служби до вівтаря вийшов Бородай, пригладжуючи волосся, звернувся до односельчан:

- Добродійне товариство, - кашлянув, - вирішило в нашому селі відсвяткувати річницю з дня смерті Петлюри. У цей день... - Бородай зупинився. - Словом, після обіду приходьте в школу.

За Бородаєм говорив отець Анатолій. Ще раз нагадав, що ввечері служитиметься панахида по "убієнному".

Йосип чекав цього свята. Зранку Бородай розпорядився, щоб хлопець одягнув Маркіянів костюм і вишиту сорочку.

Маркіянові ж спеціально пошили сині широчезні штани навипуск, шапку з малиновим башликом і золотим тризубцем. Мотря підперезала синка поясом з пишними торочками на кінцях, пришила на грудях жовто-блакитну стрічечку. Таку ж стрічечку приколов Бородай і Йосипові.

Відтоді як хлопець кинув школу, ніколи він у ній не бував. Застукотіло серце, коли ступив на широке подвір'я. Пригадалося: "Йосип з гроша здачі"... Єва Станіславівна... Здається, будинок школи посірів, угруз в землю.

Бородай з братом Романом запрошували людей заходити у клас. З класу винесли парти. Замість них стояли довгі лави, а спереду збили сцену і затягнули її зеленою завісою.

Свято не розпочиналось. Чекали гостя.

Глущенко приїхав не один. Поруч з ним у санях сидів постерунковий, той, що оштрафував Таранчука. Глущенкові явно не сподобалося, що Бородай зі свитою сільських багатіїв раніше поздоровкалися з Курилевичем, а тоді вже і йому тиснули руку. Добродій кривився, хмурих брови.

- Пана керовніка запросили? - кинув він.

- Аякже. Дав слово прийти. Він ознайомився з нашою програмою, - доповів Бородай.

Глущенко неквапливо йшов у клас. Наблизившись до гурту юнаків і дівчат, підняв праву руку, салютуючи:

- Слава Україні!

Але молодь мовчала. З-за спини Глущенка пропхався Роман.

- Героям слава! - привітався за всіх. Хотів прицокнути каблуками, та перешкодила чиясь нога.

Молодь засміялась, а Роман, вчепившись Глущенкові за руку, шипів:

- Не дивуйтеся - темнота сільська. Що там казати, тільки ми з Гордієм і отець

Анатолій "Народну справу" виписуємо...

Бородай ввів у клас пана керовніка й попа. Вони поспішили на сцену. За ними – постерунковий. Окинув терпким поглядом клас з порога, зачинив двері.

Йосип з Маркіяном притаїлися на сцені за диктовою перегородкою. Там зібрались також співаки церковного хору.

За столом на сцені розсілися Бородай, Глущенко, піп і пан керовнік.

Батюшка важко піднявся з крісла, склав руки, мов на казанні, й урочисто сказав, що про "славного сина", котрий боровся проти більшовицької навали, розповість Бородай.

– Пам'ять про Петлюру ми носимо в серцях, – піп ткнув пальцем у груди, – Прошу всіх встати.

Лави закрипіли. Люди стояли, лиш постерунковий сидів, упершись ліктями в коліна.

Потім Бородай розгорнув книжечку, над якою потів уже не один вечір, почав промову.

– Хто ми? – питався з запалом. – Ми – нащадки січовиків, які лягли кістьми, щоб нас не полонив більшовизм. І нині ми повинні повторити спасибі, спасибі й ще раз спасителю нашому маршалку Пілсудському, чий образ ми завітчали вишитими рушниками.

Бородай оглянувся й вказав у глибину сцени на портрет вусатого Пілсудського, який справді був прикрашений рушником.

Кінчивши, Бородай чекав оплесків. Він застерігав Романа підібрати надійних людей, але оплески були рідкими, наче хто бив мух.

Відкрили завісу. На сцену вийшов хор. Заспівали "Боже, великий, єдиний..." Коли пісня скінчилась, Маркіян, запинаючись, прочитав вірша.

Бородай оголосив:

– Виступає Йосип Таранчук!

Піп голосно додав, звертаючись до Глущенка:

– Це хлоп'я з гущі нашого люду.

Йосип вийшов на край сцени. Вклонився, як навчав хазяїн. На хлопця звелися десятки очей. Він відчув ці погляди, але не розгубився.

Глущенко протер пенсне, щоб оглянути декламатора. Прицмокував від задоволення.

Бородай ще раз виглянув, пошепки застеріг Йосипа:

– Гляди не читай "Заповіт" до кінця!

У залі панувала тиша.

Як умру, то поховайте

Мене на могилі...

Лунко звучали ці слова. Йосип підняв голову. Побачив під стіною батька, Миколу, Грицька... З гурту жінок на нього глянули ласкаві очі матері. Легко стало хлопцеві. Він забув, що казав Бородай, забув про все на світі, йому хотілося читати далі, так, як

вивчив "Заповіт" на пасовиську.

Не зупинився, читав до кінця:

Поховайте та вставайте,

Кайдани пор...

Бородай обома руками схопив хлопця за рукав і потягнув зі сцени. Роман шарпнув щосили за шнурок, щоб затягнути завісу. Планка, до якої вона була прив'язана, тріснула, переламалась і з розмаху вцілила у засклений портрет Пілсудського, зірвавши його.

- Хор, хор на сцену! - лютився Бородай.

Куняючий постерунковий загвалтував:

- Що трафілось? Хлопи захцелі каші березової?

Співаки наспіх, безладно тягли:

Наш смяли жолнежікі

На позіц'ях стойом...

- Стоять, та втікати збираються, - кинув хтось насмішкувато. - Маршалок Пілсудський здох і на стіні не держиться.

Пан керовнік пополотнів, почувши це. Роман підказав йому стиха, що то витівка Грицька.

- Постерунковий! - підскочив пан керовнік до Курилевича.

Той кинувся до Грицька, схопив його за комір і потяг у коридор.

- Я тобі дам бунтувати! - кричав він.

Їх оточили хлопці.

Односельчани квапливо розходилися. Їх не міг зупинити отець Анатолій, який запрошував усіх на панахиду.

Мотря з попадею умовляли:

- Не розходитесь. Куди ж ви? Ми таке коливо зготували.

У церкву пішли деякі. По дорозі Мотря сварила чоловіка:

- Я казала, не возися з хлопчиськом. Тепер ганьба така! Ніколи не надійся на наймита!

12

Підоспіла Пилипівна - настав час платити податъ.

Солтис, - він завжди ходив у військовій формі, щоб його люди боялися, - приплентався до Таранчуків. Прилип, як шевська смола до чобота.

- Платіть податъ!

- Зачекайте, паночку, - просив Антін.

- Чого ж чекати? Нема грошей - телицю продай. Раз строк підійшов - чекати не можна. Закон!

- Боронь боже, чи я проти закону, - доводив Антін. - Закон не зміниш, але...

- Що за "але"? Я ждати не можу!

Солтис знав, що в Таранчуків за душею нема й ламаного гроша, і став позирати на

їх бідняцьку господарку. Він точив злість на Антона з того дня, як той купив Зірку. Сам тоді був на ярмарку, торгувався за цю ж телицю. Але тітка дорого хотіла. Ждав до вечора: думав, збавить ціну. Пішов у ресторацію пива випити, вернувся – від телиці й сліду не стало.

Тільки солтис вийшов з двора, Таранчуки взяли до роботи. Поодягали на себе всю одежину. Миски й горщики Ганна віднесла до сусідів. Антін позмітав усе борошно, яке тільки було, в один мішечок і також відніс. У хаті світилися голі стіни.

Десять під вечір солтис навідався знову. Але не один. З ним прийшов здакуційник^[11] – виснажений чоловічок у чорному пальті з-портфелем під пахвою.

– Розстарався грошей? – буркнув солтис.

Антін мовчав.

– Будемо описувати, – вийняв здакуційник з портфеля папери.

– Відчиняй скриню, газдине, – сказав солтис і взявся за віко.

Ганна заломила руки, хотіла боронити скриню.

– Сиди! – тупнув Антін. – Най забирають усе – ниньки їх право.

– Та тут нічого брати! Одне дрантя лишилось, – грюкнув віком солтис і став опечатувати скриню. Потім нишпорив по хаті, але нічого не міг знайти, щоб записати до протоколу. Покрутився і, лаючись, зняв з лежанки стареньке рядно.

Стола, збитого з двох дощок, табуретку і лаву без однієї ніжки здакуційник не записував.

Скриню винесли на подвір'я. Тут уже чекав десятник з саньми.

Солтис почвалав у хлівець.

– Антоне, – зойкнула Ганна, – запервісточкою нашою пішов!

Таранчука вжалили ці слова. Він метнувся і став як укопаний на порозі хлівця.

Солтис накинув на роги Зірці мотузку.

– Оступись, – штовхнув Таранчука, тягнучи за собою телицю.

– Все заберіть, а первістки не дам! Хіба через мій труп! – відрізав Антін, стиснувши кулаки.

Переляканий солтис випустив мотузку з рук.

Антін вп'явся у нього налитими кров'ю очима.

– Десятник! Здакуційник! Сюди! – загвалтував солтис.

Полохливий здакуційник кинувся розшукувати поліцая, що ходив по сусідніх дворах. Десятник побоювався ступити до хліва.

Курилевич влетів на подвір'я і оперіщив Антона гумовою палицею. Таранчук не скрикнув. Вперся руками й ногами в одвірок і ніби заляк.

– На постерунок його! – кричав солтис.

Курилевич спробував ударити Таранчука по руках. Антін схопив його за груди і відштовхнув пріч.

– Опам'ятайся! – жахнулась Ганна. – Уб'ють тебе.

Поліцей, солтис і десятник накинулись на Антона. Він відбивався, та його, об'юшеного кров'ю, зв'язали, пхнули на сани.

Солтис прив'язав до полудрабка телицю. Рушили.

Ганна обняла первісточку за шию, бігла за саньми.

– Куди ж її, людоньки! Рятуйте! – гукала когось на поміч.

Солтис натягнув віжки.

Коні рвонули.

Ганна вибилася з сил, упала посеред дороги.

За непокірність властям просидів Антін з тиждень в холодній.

Комісія з гміни продала морг поля і Зірку. Поле купив Бородай за ті гроші, що напозичав Антін у нього, а Зірку і скриню – солтис.

Добре, що хоч кривобока хата залишилась і садиби півморга, а то довелося б комірне звідати.

Тепер Йосип боявся додому показуватися. Мати вмовляла:

– Терпи, синочку. Може, тобі, бог дасть, колись легше буде, як виростеш. Гіркий хліб, що ти його заробляєш.

В такому скрутному становищі Таранчуки ще не були. Тут якраз вербовщик у село наскочив, щоб в Аргентину їхали.

Зібралася сходка. Бородай вчитав з газети громаді, яке то славне життя десь там, за морем.

Таранчук вирішив їхати. Будь-що-будь. Марив надією на будучину, хоч Ганна і не йняла тому віри.

– Зелені поля здалеку, – казала.

Антін таки переконав її, бо ходив розвідуватись на третє село, з якого позаторік поїхала партія.

Один бідак зараз братові на дорогу грошей вислав, щоб перебирався.

Дід Архип також радив їхати.

– Якби мені та літа мої молодії, махнув би, – попихував люлькою.

Вирядила Ганна Антона у Кременець до агента. Пробув у місті три дні, добиваючись прийому. Прийшов веселим: одержав лист на комісію.

– Людей там, як маку в маківці, – розповідав дома. – З малими дітьми не беруть. Вислухав мене агент, видав лист. Восени партію відправлятимуть. Але що то дохторі ще скажуть?

Антін з жінкою і сином сходили на комісію. Лікарі встановили, що вони цілком здорові. Тепер можна було і шифкарту^[12] одержати.

До Таранчуків стали навідуватись купці. За хату і садибу прицінювалися. Ганна жила, як у тумані. Сама город упорала. Антін найнявся на тартак, якого з весни відкрив пан Рачинський, і за господаркою не мав часу приглянути. Пізно приходив з роботи, стругав дубову палицю.

– Допоміг би мені, – озивалась від печі Ганна.

Не слухав її.

– Нащо ця палиця? Через море скакати думаєш? – питала.

Мовчав. Розігрівав до червона товстий дріт. Випалював дірку в палиці. Як хто

заходив у хату, кидав палицю під ліжко, аби не бачили, що робив.

"Чи не з глузду з'їхав чоловік?" – непокоїлась Ганна. Наодинці не раз обмацувала палицю, заглядала у випалену дірку, але нічого не розуміла.

Приніс Антін заробіток – шість злотих по двадцять грошів.

– Чом дрібники взяв? – дорікала Ганна.

– Циган знає, що робить, – зауважив Антін, сунувши дріт у жар.

– Я нічого...

– Зачини на клямку двері. Зараз побачиш.

Мусила слухати його.

– Там в агента чув, що злоті високо в Аргентині ціняться. Але не дають везти їх туди. На якісь інші міняють. От і придумав я цю штуку, – крутив Антін палицю. – Назбираємо грошей. – і в дірку. Не здогадаються пани, де ми свій скарб заховали. Га?

– Де ми тих грошей візьмемо?

– Як де? Тартак ціле літо буде відкритим. Хату продамо. Йосип заробить. Бородаєві ми нічого не винні.

– Недобре щось, Антоне, моє серце віщує. Як воно там, на чужій землі?

– Земля божя. Він її сотворив. Лише в нас бідакам не дають. А там – корчуй ліс, бери землі, скільки завгодно. Як земля буде. – вдсятеро сили прибавиться.

– Може й правда, – погоджувалась Ганна. Коли б не сусіди, особливо сусідки, які переконували її в протилежному, вона б вірила Антону і не сумнівалася.

З Таранчукової витівки їхати шукати щастя найбільш насміхалася Химка, яка стала ще сердитішою, коли її чоловіка Трохима запроторили в тюрму.

– Авжеж що їдьте. Добра чи заробите, чи ні, а горби наростуть, – казала Ганні біля криниці.

Іншої думки був Бородай. Він схилив Антона відмовити всім, хто чекав продажу садиби і хати. Сам хотів купити. Дав завдаток і сказав, що Йосипові за роботу накине. Якщо ще грошей не вистачить, – позичить кілька десятків злотих. Таранчук розбагатіє і доларами вишле.

Хто не вірить у кращу долю? І Антін вірив. Вірив, як в те, що вранці неодмінно зійде сонце, а вночі сяятимуть зорі. Тією згубною надією ошчасливив Ганну, яка не стала слухати пересудів Химки. Відповідала їй:

– Що ж, най буде і гірше, аби інше.

13

Пан Рачинський виписав на жнива нові машини. Тепер він міг збирати хліб руками одних батраків.

Невеличкий трактор з жатками стояв біля широкого лану пшениці, в наспіх збитій з дощок шопі. Тут же вистругали тік і привезли парову молотарку.

Трактор пихкотів щоранку, ніби сповіщав селянам, що пан не потребує більше робочих рук і, якщо мужики спробують бунтувати, як в минулому році, для Рачинського це байдуже.

Бородай сприйняв цю новину по-своєму: знову можна буде женців за дванадцятий сніп найняти, бо біднякам поткнутись нікуди.

Ось-ось мали вийти в поле, як темної ночі хтось пустив під панську шопу червоного півня. Деренчала рейка на фольварку, бамкотіли-лементували церковні дзвони. Заспані люди виходили з хат, протирали очі.

- Бийте, дзвони, по панських машинах, - перешіптувались, але не бігли гасити вогонь.

Пожежа наробила страшного шуму. Всіх наймитів погнали на допит у поліцію. Але винних не знайшли.

Не спав тепер Бородай. Примарою блукав шоночі навколо хутора під смереками. Пожежа налякала його більше, ніж листівки, розклеєні торік. І тому, як тільки жита доспіли, він послав Йосипа в село за женцями. Віддавав за одинадцятий сніп, щоб скоріше зібрати. Полукіпки розставляв ближче до хутора.

...Сяяла рожева зірниця. Йосип прокинувся. Боліли руки, нила спина. Вчора він теж жав. Перепнув коней і сів під полукіпок над стежкою, що вела до села. Невдовзі почув гупання ніг. Притаївся.

- Хто сказав, що вона у Химки? - питав хтось. Наче Романа голос.

- Тихіше, - обірвав його Бородай. І пошепки: - Маркіян здибав її. Вийшла з Ялинця. Подалась через сіножаті в село. Він і вислідив, коли до Химки...

- От молодець, в батюся вдався.

"Чи не про Єву Станіславівну?" - похолов Йосип, вгрюзаючи у полукіпку.

Бородаї закурювали.

- Поліції ти сповістив? Чого ж нам іти? - виїняв Роман запальничку.

- Як там чого? Ми в Химчиному садку чатуватимемо. Може, втікати здумає. Тут ми її.

- А чого вона об'явилася?

- Певно, Трохим втік з тюрми.

Йосип затаїв подих... Бородаї неквапливо йшли стернею. Петляючи між полукіпками, Йосип підкрався до коней. Швидко розпутав і скочив на Кумиса.

- Ти куди? Стій, очмано! - пролунала навздогін Бородаєва лайка.

Нестямився, як в'їхав у село, крутнув у темну вуличку до тітки Химки. І враз осадив гарячого когтя.

З подвір'я виходив гурт поліцаїв, ведучи Єву Станіславівну. Вона помітила Йосипа, усміхнулась йому.

"Запізнівся. І чом я раніше не взнав?" - докоряв собі Йосип. Завернув коня. Порівнявшись з гуртом поліцаїв, голосно, щоб усі чули, гукнув:

- Прощайте, Єво Станіславівно!

- Стій! - зарепетував поліцай.

Йосип понісся у поле. З його уяви не сходила вузька вулиця, поліцаї з револьверами. Єва Станіславівна із зв'язаними назад руками, без хустки.

Палахкотіла рожева зірниця на сході.

Йосип зібрав коней і повів їх на хутір. Не чекав сніданку. Поїхав на грабалці за Терник, де мали дожинати пшеницю.

Було тихо-тихо. Наче застигла у передранковій імлі пшениця. Не хитала золотими стеблами, не згинала важкий колос. Ще спали після вчорашнього дня коники-цвіркуни, придорожні ковалики.

Не женці – Бородай примчався, як шалений.

– Чого гасав у село? – аж пінився.

Йосип хотів тікати.

– Стій! – наздогнав і вхопив його за руку Бородай. – Уб'ю на місці, вовчєня!

– Бийте.

Бородай замахнувся пужалном. Проте не наважився вдарити: йшли женці. Скрутив Йосипову руку.

– Розправлюся з тобою! – просичав.

Йосипів батько вийшов на поле з грабками. У видолінку пшениця хоч вигналась і високою, але була рідкою.

– Налягайте! – підбадьорював женців хазяїн. – Нині в моєму домі обжинки відсвяткуємо.

Женці стали вряд. Блиснули серпи, і перші жмені пшениці лягли на високу стерню.

Таранчук помахував косою. Ганна в'язала за ним. Йосип носив снопи.

З півдня повіяв ласкавий вітерець. Дихнув приємною прохолодою. Йосип розстебнув пазуху, зітхнув полегшено.

Бородай забігав по полю.

– Дожинайте, а то, боронь боже, дощ зірветься, – підганяв.

– Вже б пообідати пора, – вставила Тацька.

– Переробилася. Докінчуйте! – не вгавав Бородай.

Він боязко поглядав на ліс: З-за нього повзли хмари.

– За десятий сніп віддам, аби встигли до дощу, – обізвався Бородай.

Вітер утих. П'ярко запахло чебрецем і суріпкою. Стерня наче пом'якшала, не їжилася і не кололася так. Над річкою зграйками шугали ластівки. Вони черкали грудьми воду і стрілою здіймалися вгору, щоб знову упасти вниз.

Деся за Ялинцем тріснув грім.

– Погнав Ілля коней по небу, – витер спітнілого лоба Таранчук.

На сіру спраглу землю впала крапля дощу, потім друга, третя...

Стомлені женці позносили снопи і поховалися під полукіпки. Бородаєві якось незручно цуратися людей, і він примостився збоку.

– Все-таки не дожали, – буркнув з докором.

Гроза поступово вщухала. Зіпнулася райдуга, стала воду в Ікві набирати. Але жати було вже неможливо.

Бородай і не думав запрошувати женців на вечерю.

Таранчуки йшли мовчки. Віяв вітерець. Знову пустився дощ.

– Ось і наша колишня нивка, – звернула Ганна з польової доріжки до вузької

смужки білого жита, яке виднілося звідусюди, ніби пришита суровими нитками латка на свиті.

- Давно пора жати, Антоне.

Таранчук мовчав. Навіть не зупинився. Хіба то його поле? Бородай купив його.

Ганна взяла кілька колосків. Від дотику жито осипалось. Покотилася сльоза, і вслід за зерниною з колоска впала на землю.

Антін ішов не оглядаючись. На стежці виразно виднілися сліди його босих ніг.

14

Ялинець кишів "рицежами".^[13] У ліс з'їхалися з усього повіту молоді синки осадників. Вони ночували в палатках, обідали з похідної кухні. Ними командував старий майор. За літо вони обнесли сільські садки й городи.

Бородай не втратив нагоди погендлювати. По відру молока носив у ліс Йосип щоранку.

В обід на хутір приїжджав майор в колясці. Мотря підносила йому з льоху гладущик холодної сметани, аби вгамував спрагу.

Коли майбутні офіцери армії пансткової проходили маршем. Бородай жалкував, що Маркіян ще малий і його не прийняли в рицежі.

- Чують пани щось зле, - гомоніли люди, - недарма своїх дітей змусили ружжа в руки взяти.

Настороженість блукала селами. Але вона обходила Таранчуків. Антін складав гріш до гроша, готувався до від'їзду.

Йосип уже не був підпасичем. Забув і про свою пасіку. Бородай побив його, але не вигнав. Йосип вважався головним робітником у Бородая на господарці.

Дід Архип не пустив Миколу в найми. Відвів онука на тартак, і той працював піднощиком.

Корів пасла Оленка, сестричка Грицька з Кривулі. Йосип спочатку соромився дівчинки, і коли Мотря ставила для них на кухні миску борщу, хлопець лише вмочав ложку і облизував її. Хліба з'їдав невеличкий шматочок. Був голодний, як вовк, але боявся, щоб Оленка не подумала, що він ненажера.

Оленка теж соромилася Йосипа. Якщо він підсував ближче до неї миску, клала ложку на стіл.

- Я вже пообідала, - витирала губи.

Мотря забирала миску і виливала недоїдений борщ у цеберку. Йосипові й Оленці так було шкода його, але мовчали.

Проте подружили. Сталось це так. Бородаї поїхали в місто. Мотря наказала Оленці картоплі для свиней наварити.

Дівчинка розклала вогонь. Дрова чомусь не горіли. Дим вернув з комина на кухню. Спираючись обома руками на припічок, Оленка заглядала в комин. Протягу не було зовсім.

Стояла дівчинка, окутана димом, гризла пальчик. На замурзаному обличчі розплилися сльози.

На кухню зайшов Йосип.

- Що сталося? - наблизився до Оленки.

- Хі-і-ба я ви-н-на, - заплакала дівчинка і побігла в біни.

Йосип розчинив вікно. Схопив кочергу - і в запічок.

- Так і є, затулку забула відчинити.

В комині загуло.

- Оленко, а йди-но згіджуй, - гукнув Йосип.

Вона ховалась за двері. Рюмсала.

- Чого ти? Я ж нікому не скажу, - взяв Оленку за руку.

Сам підсадив на рогач баняка і витягнув з печі. Поміг зідити.

А потім удвох дим рушниками виганяли через вікно...

Тепер, як колись Йосип Миколі, Оленка носила Йосипові обід на поле. Їй хлопець зізнався, що не хоче кудись там їхати. Але батько зібрав уже грошей на шифкарту. Мати сушила сухарі й зашивала у торбу. Наближався час виїзду.

Та ось Бодаки стрепенулись - ударила війна. Звістку про неї донесли посвідчення на новобранців. Солтис зібрав сходку. Виступав пан керовнік. Загрожував комусь:

- Гудзіка од плаща не дамі!

Поспішно з'єднувались в кавалерійські загони осадники з навколишніх сіл. Від'їжджали на Кременець. Постерунковий виганяв людей на вулицю, і вони повинні були хором кричати:

- Хай живе військо польське!

- Нех жие! - прикладали пальці до конфедераток осадники.

Поліцаї нишпорили по селу і били прикладами тих, хто не виходив вітати кавалеристів.

Насильно зігнали людей на подвір'я школи. Громада гомоніла, хвилювалася. Під балконом пана керовніка вигукували один перед одного солтис, Бородай і отець Анатолій. Пан керовнік галасував:

- Нас ідуть полонити совети!

Отець Анатолій тягнув:

- Сунуться в наші хати, яко тать, і в кого розчинена діжа буде, то й розчину з'їдять.

- Отак сире тісто і з'їдять? Щось не віриться! - заперечив хтось із гурту.

Сільські верховоди намовляли різати худобу, гноїти хліб. Селяни переглядалися, хитро підморгуючи веселими очима.

Сходка закінчилася скоро. Люди розійшлися.

Згодом на подвір'я школи в'їхала підвода. Солтис з Бородаєм виносили скрині і ящики з покоїв пана керовніка. Клади на віз.

Пан керовнік просив солтиса доглянути за його особняком, бо ненадовго виїжджає.

- Поїхали! - штовхнув пан керовнік візника.

Бородай скинув капелюха. Отець Анатолій хрестом, що теліпався на срібному

ланцюжку, перехрестив дорогу.

Наступного дня з села зник і пан солтис, втік пан Рачинський.

Об'явився дядько Трохим. Вільно ходив по селу, нікого не боявся. Всім стрічним пояснював:

- Будьте певні, я знаю, чому пан Рачинський в Румунію втік - панська Польща пенькнула, як бульбашка.

Чекали змін.

Мотря не гримала вже на Йосипа, годувала краще. Маркіян і той припишк.

Поїхав Йосип за Терник. Зяблів.

Його руки слабкі, ледве тримають плуга. Чепіги вискакують, коли леміш натикається на камінець чи на суху грудку. Старанно заорює огріхи, щоб хазяїн не розгнівався. Сісти б відпочити, поглянути на осіннє поле, на Ялинець. Ліс такий багрянний, наче багаття хто розклав на верховіттях. Але ж робота не чекає...

Святково одягнена Оленка бігла через ріллю.

"Чого б це вона, - здивувався Йосип, - і не шкода їй червоної сукенки?"

- Ти ореш, нічого не знаєш, - підскочила дівчинка. - Гайда на вигін!

- Чого на вигін?

- Під Городисько усе село висипало. Там всі наші: дядько Трохим, Петрик, дід Архип...

- Ну й хай собі, - мовив Йосип. - Бородай не похвалить, коли не кінчу зяблити.

- Ти нічого не знаєш! Там дядько Трохим каже, що не буде більше наймитів і нам Бородая нічого лякатися.

Оленка знімала оброть з борозенного. Йосип випріг коня з шлеї і посадив верхи дівчинку.

Сам скочив на іншого. У підкочених до колін штанях із валу, в розхристаній сорочці, без картуза сидів на коні збентежений. Подолом сорочки витирав обличчя. А воно - обвітрене, засмагле. Брови вигоріли: сонце общипало їх. Губи потріскані. Стиснуті. На лівій щоці засохли кусочки розтертої землі.

Зміряв Оленку радісним поглядом. Але вагався. Чи правду говорить вона?

- Давай галопом. Я не впаду, - умовляла Оленка.

Йосип натягнув повід. Вітер розчісував волосся на голові, закидав його з лоба назад.

Здалеку побачили безліч людей під горою. Шляхом з-за Ялинця рухалися колони.

Йшло військо червоне.

ПЕРЕЛІГ

1

- На сходку! - вигукував дід Архип, зупиняючись біля кожного двора. - А чи поглухли?
- лупцював сучкуватою ковінькою об ворота, дражнячи собак. Не минав хати, поки з

неї хто-небудь не виходив.

- Чо' мов збісився? Нефайно так, - виглянула з-за перекошених дверей бабуса. Суха, на вітрі не встоїть. Обняла одвірок.

- На сходку! - обсмикує дід колючі вуса.

- Давно всі потьопали. Такий день! Бігме, всеньке село повалило.

Дід Архип не йме віри: "Може, обдурює стара. Їй все одно". Гримає у ворота, стукає у хвіртки.

- На схо-о-дку-у!

Сільська дітвора оточила діда тісним кодом, наче граючи в котика і мишку. Так і посувалися від двора до двора.

Мимо їхали три велосипедисти з гвинтівками на грудях і червоними пов'язками на руках. Дітвора облишила діда, погналася за ними. Малий замурзаний хлопчина, плутаючись у довгій до п'ят сорочці, верещав:

- Дядю, дядю, пловезіть! Хіба вам жалько?

"Що я, соцький чи староста? - буркнув сам до себе дід Архип. - Раз міліціанти помчали, то й мені пора".

У підв'язаних вузьких штанях; пофарбованих у горіховому лушпинні, такий же чемерці й високому круглому кашкеті з начищеним козирком, він шпарко дріботів, спираючись на палицю: туп-гуп, туп-гуп.

Сходка збиралась біля школи. Сюди сунули й сунули нові гуртки селян і селянок. Дід втиснувся у щільну гущу, яка гойдалася живою хвилею, прагнучи пробитися наперед.

Між людьми загубився і Йосип. Знесиленого хлопця носив людський потік то в один, то в другий бік.

- Марш звідси, арештанте! - погрозово гукнув дід, вгледівши його.

- А от і не піду! - огризнувся Йосип. - Вам можна, а мені ні?

Дід махнув рукою і поліз вперед. Йосип і собі спробував. Зігнувся, пропхався у когось під рукою, але його відтіснили до брами. Окрім чоловічих і жіночих спин, рудих і сірих гуньок, коротких і довгих, він нічого не бачив.

Йосипові ровесники гайворонням обліпили кам'яну огорожу, витягували до себе меншеньких за руки. Там було тісно, мов на курячому сідалі.

Хлопець вислизнув за браму і, поплювавши на руки, подерся на розлогого клена. Ковзався по шершавому стовбуру, доки не вчепився за сук. Тоді підтягнувся і вмовстився між розсохами.

Майдан хитався вниз, перед двоповерховим мурованим з цегли будинком, в якому ще не так давно мешкав пан керовнік. Між білими колонами дядько Трохим застеляв кумачем стіл.

- На балкон! На балкон! - вигукували ті, хто був ззаду. - Нам нічого не видно!

Дід Архип втихомирював їх, піднявши руку з ковінкою. Однак вони не вгавали.

Дядько Трохим поніс стола у будинок. Невдовзі стіл стояв на балконі, а за ним - сивоголовий чоловік у великих окулярах.

Натовп замовкав.

Бородай з отцем Анатолієм, переминаючись з ноги на ногу, наблизилися до громади, щоб не стовбичити осторонь.

Йосип одразу їх помітив. Проте ніяк не міг взяти втямки, чому піп не в рясі, а у зеленому галіфе і блискучих чоботях. Зате Бородай такий, як завжди.

- Чи довго ще чекатимем! - гукнув хтось із натовпу. - Народ зібрався, жде...

- Ей ти, очкастий, давай!

Бородай штурхнув під бік отця Анатолія, і вони захихикали в кулаки.

Чоловік у великих окулярах нахилився з балкона:

- Товариші!

Громада припинила.

- Браття і сестри! Настав час поділити панські, осадницькі і церковні землі. Ви мусите обрати собі тимчасову сільську раду.

Потім чоловік в окулярах говорив, що необхідно створити комісію. Розповів і про себе, бо з майдану вперто допитувалися: "Хто ти такий, що порядкуєш тут?!"

Родом він тутешній, уповноважений з району, Коваль на прізвище.

- Трохима на голову! - волали люди.

- Трохима! - гриміло стверджуюче.

Тоді Бородаїв брат Роман вискочив на дашок брами, розкарячився і, мнучи кашкета в руках, зарепетував:

- Занапастити себе хочете? Трохима!.. Він же голодранець. У тюрмі сидів!

Всі обернулися на той голос.

- Газду на голову! Село не перевелося добрими людьми, є такі, в кого обійстя славне і самі розумні.

- Заткни пельку!

- По макітрі його!

- Трохим - каторжник! - розпинався Роман.

- Злазь, баламуте! Знаєм, за кого Трохим в тюрмі гнив! За нас сидів. Ти ж, сучий сину... - дід Архип вилаявся. - Як у тебе язик повертається супроти громади? Стягніть його!

- Хіба він зле говорить? Газду на голову! - підтримав хтось Романа.

Але його не слухали. Натовп рвонув до брами. Люди стискали кулаки.

- Ставай, Грицю, мені на плечі, - зігнувся високий селянин.

Гриця піднесли вгору, і він шарпнув Романа за ногу.

- Поліція! - галасував той, полетівши униз. - Демократію б'ють!

Натовп насувався на нього. Простоволоса жінка піднесла Романові під ніс кулака.

- Лишіть його! - заступилися міліціонери і відтягнули Романа від лютих жінок, які вперше з чоловіками зібралися на сходку.

Дід Архип намагався хоч раз ткнути Романа в груди.

- Нелюд! Моли бога, що заступилися, що оборонили.

Бородай і отець Анатолій скупилися за людськими спинами.

- Трохима головою! - знову підхопила громада. - І головою комісії!

Коваль не міг вимовити й слова, його очі променились. Давав знак рукою, вимагаючи, щоб вгамувалися.

- Спершу членів сільської ради обиратимем.

- А що ж воно таке? Раніше одного старосту ставили.

- Таких людей потрібно обрати, щоб разом з головою все вирішували, - пояснював уповноважений з балкона.

- І то правда! А як зватимуться?

- Депутатами!

- Таранчука! Діда Архипа! - гукали з натовпу.

Антін Таранчук поглянув навколо, його, неписьменного бідака, хочуть мати депутатом? Дід Архип роззявив рота.

І ще п'ятьох інших схвалили обрати депутатами.

- Грицька з Кривулі призначити міряти землю! - клекотів майдан.

- Він же молокосос.

- Але в тюрмі був, кашу березову їв! Грицька!

Крізь натовп проривалася немолода жінка. Хустка з'їхала з її голови.

- Ти, Ганно? Що скоїлось? - смикнув її за рукав Антін.

- Хіба оглух, Антоне? Земельку ділитимуть!

- Чую.

- Чому ж стоїш як укопаний?

- Що ж маю робити?

- Іди! Ступай до того пана в окулярах. Клякни перед ним... - благала вона, захлинаючись.

- Заспокойся, Ганнусю.

- Не хочеш? Сама піду! - вона рвонулась до колон, зачепилась за східці і мало не впала.

- Мамо! - Йосип мотнув рукавами сачка, обняв колінами стовбур клена і поїхав униз.

2

Поля за селом... Земле-годувальнице, яка ти мила і дорога навіть восени, коли сива аж чорна лежиш спочиваючи. Котяться, снуються тумани долинами, навіваючи утому і сон, - ти дихаєш важко, ніби постаріла. А весна прийде - обміє тебе, від сну пробуджену, теплими дощами. Вберешся, земле, у нову зелену сорочку, помолодієш та й заспіваєш.

Поля за селом. Бідняцькі - на горбах, панські - на долинах. Бідняцькі - вузькі, панські - широкі. По тридцять десятин нарізали осадникам на такій рівнині, що аж душа мліє, а мужиків відігнали на горби, де пісок і суглинок. На панських землях плугами орати - що масло різати. На бідняцьких лемеші щербляться і чересла тупіють.

Але скінчилось!

На кожних з тридцяти десятин – садиба. З шляху до неї довга вуличка з живого плоту – підстрижених грабків. Гарно жили. Тепер одні собаки лишилися стерегти садиби. Рвуться, гарчать на прив'язі, бо голодні. В кошарах реве худоба, та нікому діла до неї немає.

Село висипало, налетіло, збентежене, невгамовне і нестримне, ділити землю.

Грицько з Кривулі кидає сажнем-розкарякою. Ганна біля нього тупає.

– Дай боже здоров'ячка тобі, синку, і віку довгого. Посунь ще капельку. На одну долоню.

– Не можу, тітко, – Гриць записує наміряне до книжки. – Акурат п'ять десятин вам наділено. Земля ж яка!

– Земелька, що й казати, синку, – присіла Ганна на пшеничницьку, наче на грядці. – І он ті півкопи, що стоять, наші?

– Звеземо, обмолотимо. Усіх обділимо! Ану обганяйте плугом, – порядкує Трохим.

І вже лягає перша чорна скиба. Антін забиває ломом кіпця, відгороджує своє поле.

Міряють далі.

Ганна длубається в стерні, розтирає на долоні чорне масне місиво, мовби збирається його їсти. Зіниці розширюються в її очах. А зморшки на обличчі, – ці виразні сліди одвічного горя і мук, яких натерпілася досхочу, – розбіглися. Обличчя освітили вогники надії і сподівання. Куди не повертала голову, крізь її поле, її земля. І Ганна відчула це так глибоко, що й гадки не допускала, щоб від сьогодні хтось мав право навіть ступити ногою на її поле. Тільки вона на ньому господиня і більше ніхто.

По стерні скаче хлопчина до неї.

– Мамо!

– Ходи, ходи, Йосипе, глянь, яка благодать, – простягнула руки. Пальці стирчать цурпалками, не згинаючись. – Сонечко... світить так. Посіємо ген там жито. Трохи ближче ячмінь, яру пшениченьку, горох. Картопельки посадимо, а від дороги мішанину потрусимо, аби шкоди ніхто не робив.

Не слухає Йосип матері. Знявся і майнув за юрбою.

– Де дідуньо Архип? – кличе Грицько, заглядаючи в книжечку. – Надійшла черга йому наділювати.

– Запропаستився, – скребе потилицю Антін.

– Старої його не видно?

– Нема.

– І онук Миколка не прийшов?

– Теж ні, – каже Йосип.

– Без них наріжемо!

– Обидяться.

– Махай, Грицю, сажнем!

Грицько чвалає по колючій стерні. Антін заглиблює плуга, і борозна, рівна та довга, витягується з-під лемеша.

Добрались до солтисової садиби. Собаки от-от розірвуться. Гурт цікавих подався

через молодий садок. Йосип – найпрудкіший, першим опинився біля хати і визирнув із-за причілка.

Дід Архип сидів високо на хурі, цьвохкаючи батогом.

Чого тільки не набрав дід! Звалив на хуру оріхову шафу з дзеркалами. В ній кудкудакали кури. Виволік кілька мішків петльованої муки. Набив одежею лантухи. Придушив усе це балією, в якій вместилися бабуса Ївга, тримаючи в решеті фарфорові тарілки. Дід Архип скинув своє валов'яне дрантя і натягнув на себе приношений піджак, штани. Насунув довгу сіру гуню з башликом, нарядився у білого фетрового капелюха. Кишені і пазуха розпирались.

– Держіть його, злодюгу! – загукали люди.

Проте дід Архип не злякався.

– Тю, дурні, – плюнув він. – У пана грабувати – своє забирати. – Зіп'явся на стельвагу, стьобнув по конях. Тільки закуріло.

Юрба навздогін.

Раптом Антін зупинився.

– Чого це ми? Хіба ж він злодій? Солтисове добро – то ж наша криваваця!

– Твоя правдонька, Антоне, – залепетала котрась із жінок.

– У пана брать – своє повертать! – розпалився Антін. – Назад!

Натовп завернув. Один одному біг наперед.

– Йосипе, – волала Ганна, що відстала. – Біжи швидше і вибирай що ліпшого. Свитку чи штанці... теличку нашу.

Дядько Трохим стояв у воротах. Важкий і незрушний.

– Куди ви? У кого думаєте грабувати? У себе?

– Заступник знайшовся! – підняв кілка приземкуватий чоловік. То був Хома, його сміливість піддала охоти решті селян, які напирали. Відіпхнули од воріт Трохима і вдерлися на подвір'я.

Хома підняв кілок, розмахнувся і луснув по вікні. Карабкався, звисивши ноги, згинав їх у колінах, бо шкода було мастити білу стіну брудними чобітьми.

Юрба лютувала.

Грицько вибіг на ганок, несучи стінного годинника.

– Грицю! До мене! – крикнув роздратовано дядько Трохим. – І ти, Йосипе!

– Не слухай! – втрутилась Ганна.

– Хапай, хапай, бабо, решетом сонце, – Трохим до неї.

Хлопці неохоче наблизились.

– Поклади дзигарі! – шаленів дядько Трохим. – Випряжи коней з плуга і скач до Залісець по міліцію!

3

Студені жовтневі світанки. Небо, ніби вимальоване, без єдиної хмарини. Чисте-чисте. Але не теплом, холодом хукає на сіру землю. Сонце довго не показується з-за рожевої пелени, наче не в змозі її розгорнути.

Йосип іде бузьком, підкулюючи то праву, то ліву ногу. Ще як простував вулицею, не так холод проймав. А на шляху, за селом, пропікає. На хутір, до Бородая, поспішає хлопець. Недовгою була його радість: тільки місяць не наймитував. Вірив, що більше ніколи не буде. Аякже! Про це балакали на сходках. Нарізали землі, щоб самі газдували. То добре. Але чим обробити її, до пуття довести? Не їсти ж ту землю! Осадники хитрі, втікали – коней не лишили. Хоч сам впрягайся у шлеї.

Батько до Йосипа:

– Паняй до Бородая. Зароби коней. Морози не вдарять – десятину пошкіркуємо.

Легко казати, а чи ж добре Йосипові в найми вертати!

На подвір'ї Циган і не гавкнув на нього. Пам'ятав ще.

– Добридень! – шморгнув хлопець носом перед Бородаєм.

– Вернувся, – кривився чи так сміявся хазяїн. – Мотре, наймит вернувся. Най свиням винесе!

Мотря пухка, як випечена пампушка, і, мабуть, страх сердита, бо маленькі зелені очі бігають-бігають, мов шукають на Йосиповому обличчі вад. Зразу вколола:

– Чим на совєцькі побрехеньки вуха наставляти, давно б так.

– Я ж вас не займаю, тітко.

– Матір божа, зглянься, заступнице. Диви, яке розумне. Я ще й винна. Чіпляюся, щоб ти до гілляки вчепився, щоб тобі язик всох, щоб...

– Не кленіть.

– Забирай свиням, советнику, бо баняка на голову...

– Не захочу і не змусите, – совав ногою по підлозі Йосип.

– Хе, не змусите! А де батько з матір'ю?

– Скоро прийдуть.

– Розбазікався. Свині голодні. Марш!

– То най виздыхають, – бурчав Йосип, беручись за цеберку.

– Забирайся! Щезни, щоб мої очі тебе не бачили, щоб вуха не чули... Виродок! – аж трусилася Мотря.

– Заберусь, – гупнув цеберкою хлопець.

Мотря ахнула. Йосип грюкнув дверима, подався до брами, на шлях.

– Куди? – зупинив його хриплий голос.

Батько перегородив синові дорогу.

– Додому, тату.

– Щось зчинилося? – взяла мати за руку.

– Я не хочу.

– Що? – звів батько брови. – А я хочу? Мати хоче? Ніхто не хоче! Тебе прогнали?

– Сам пішов.

– Вертайся з нами, сякий-такий!

– Який бо ти, Антоне! Підемо, синку, – вмовляла мати.

Вона ще біля брами вклонилася Бородаєві, який ніс цеберку, що кинув Йосип. Батько підбіг до нього і відібрав.

- Куди накажете?

- Свиням, - пихкотів Бородай, не забувши похвалити Антона, який не пройнявся "совецьким" духом, хоч його і обрано депутатом. - Проте у синка в голові - витребеньки. Наслухався' різної наволочі і мислить, що бога за бороду тримає. Горбом добро заробляється. Чи не так, - Ганно?

- Авжеж.

- Картоплю копатимем, - потягувався хазяїн. Викинув з комори корзини з червоної лози, мішки. - Неси на город, - до Йосипа. - Зараз такі ж, як і ти, голопупенки ще прийдуть.

Хлопець завдав корзини на плечі. Дрібну городину: квасолу, капусту, огірки, цибулю - вже позбирали. Залишилась одна картопля. Бадилля висохло, і кущі мов порідшали.

Батько натиснув ногою на городник. Як тільки він чи мати викидали картоплини, хлопець збирав їх, розгрібаючи землю. Великі кидав в одну корзину, дрібні - в іншу. Земля вогка і липка. Присихає на руках, як клей. Холодна. Взяв би грудку і шпурнув Бородаєві межі очі. Він теж копає.

Йосип не розгинається. То сюди, то туди навприсядки.

Бородаєві не терпиться. Чомусь тих, з Кривулі, немає. Нині ж конче треба викопати, бо дощі можуть початися.

- Рано ще, - сопе Антін.

Йосип знає, що батькові хочеться, щоб ті, з Кривулі, не вийшли зовсім. Бородай тоді дасть коней надовше. Але й тим коні, потрібні. І вони прийшли - Оленка з матір'ю. Дівчинка у хустці, зав'язаній кінцями попід руки, в короткій спідничці. Боса, як і всі окрім Бородая. Оленчина мати, висока, але слабосила жінка, стала в ряд до копачів. Заглиблювались городники, Йосип з Оленкою хапали обома руками картоплю.

- Віднесем у льох, - мовив Бородай.

Антонові завдають на плечі велику картоплю, хазяїнові дрібну: її менше.

- Як живемо, кумо? - Ганна до Оленчиної матері.

- Так собі... Маємо радість - Гриць з тої тюрми вернув. Газдує. Ми коні заробляємо... Якби-то знаття, що землі по стільки наділять, вже бисьмо і не пили і не їли б, а на конячку стягалися. Земля є, а що з того, - не звариш і не засмажиш її.

- Зле так говорити, кумо. Ваш Гриць як відміряв нам, впала я на оту землицю... Повірте - їла б її, святу, пухку, пахучу.

- Кумо-золотко... - не доказала Оленчина мати, бо Бородай з Антоном вже поверталися. Стала швидко копати.

- Тикають мені, - бурчав Бородай, - багач! Куркуль, як тепереньки називають. А відки багатство те? Сам нажив. Мозолями своїми. Мотря не копає картоплі. Завидно вам? І не копатиме. Синок Маркіян теж не копатиме. Досить! За всіх я відкопався. Вивчу!

- На попа, либонь? - спитала Ганна.

- Не ті часи. Обідрали ж нашого, як липку. Зараз бог не підмога. Інженером

зроблю, абись лопнув.

- Не ті часи, - протяг Йосип.

- Що ти тямиш? - цикнув батько.

- Будь певен, Антоне, він уже тямить. Примусять у школу ходити, - нас із тобою перехитрить.

Сонце, хоч і піднялося, не гріло. Ткало косі промені. Вони не бажали торкатися землі, щезали високо, не доходячи до неї. Коли Антін з Бородаєм відносили повні мішки, Йосип з Оленкою кутали ноги в подерте ряденце. Грілися. Хлопець згадував, як Оленка прибігла на поле, коли він зяблив, як цокотіла, що їм більш не наймитувати. На вигоні стріли червоних солдатів. Радощам не було кінця-краю. Командир запевняв, що вони ходитимуть до школи, будуть у них книжки.

- От приїде Єва Станіславівна... Дядько Трохим казав, що зараз у лікарні. Знівечили її поліцаї в тюрмі. Мало не розстріляли - наші врятували.

4

Рижа корова з білою цяткою на лобі задирає голову і лизала Ганні руки. Ганна обняла корову за ший, і вони йшли в парі.

- Дивіть, дивіть, Таранчукам корову повернули! - спирались на тин жінки.

- Не скористався солтис чужим добром, - підступила і чухала рижу Химка, жінка дядька Трохима. - Вилізло йому боком!

Ганна тулила голову корови до грудей. Від теплого дихання зогрівалися груди. Легко билося серце. Клопоти і незгоди відлягли від нього.

І вона господиня! Зриватиметься вдосвіта, щоб підкинути паші у ясла. З дійницею пройдеться через двір. Налле молока в черепок сірому Лімці. Він настовбурчиться і почне лизати язиком. Потім вона процідить молоко крізь біле ситечко, розставить в гладущиках на миснику, відібравши горнятко на сніданок.

- Дочекалась? - грають у Химки очі.

- Богу дякувати. Якби ще конячку...

- Як мед, то й ложкою, - відказала Химка. Не зловтішно, а доброзичливо мовила приказку, бо іншої не пригадала. Щоб Ганна не обидилась, додала: - Не тільки іншим, і нам пора ліпше жити.

Все на цьому світі швидко міняється! Місяць-півтора тому гризлися, журилися. Лаштувались в інші краї, за море, в Америку вибиралися долі-щастя шукати. Все перекинулось, перевернулося. Ніби вчора було. Чи не сон це? Ні, не марення. Землі наділили. Худобу панську людям роздали. Не ймеш віри очам своїм.

Власне подвір'я вузьке. Не пручайся, миню. Іди, а чи не впізнала свого хлівця, у якому стояла телицею? Ревеш чомусь. Теплим пійлом напою тебе. Ходь, ходь, Зіронько!

Все одно не віриться Ганні, що солтис ніколи не повернеться і не відбере корову. Не віриться, що Антін з Йосипом обробляють своє поле. Може б, зачекати трохи. Недобрі, лихі чутки повзуть по хатах. Поговорюють, що даремно біднота на панських землях копошиться. Не для себе трудяться... найдовше до зими ще так протягне. Якщо

й не переміниться, не чекай користі з праці: не вродить земля нічого, а вродить – град виб'є. Повзуть чутки. Може б, зачекати?

Проте в селі ніхто не вичікував. Може, й брав кого сумнів, але землі і худоби ніхто не цурався. Дід Архип вдруге викликав комісію, щоб його ґрунт переміряли, бо, мовляв, ошукали. А Оленчина мати! Вона прийшла якось до Таранчуків мінятися курми. Образилась, бачите, що не їй дісталися осадницька попе ляста курка і червоний півень.

.- Віддай мені попелясту і півня! Забери мої обидві курки.

- Беріть, – погодилась Ганна.

Обмінялись. Лагідно розмовляють. Оленчина мати несе попелясту і півня. І здається їй, що вона обдурила сама себе. На душі гризота: все-таки в Ганни дві курки. По яечку – буде два. На якого біса той півнисько? Гарний, правда пір'я як жар, ще й гребінь короною. Однак яйця не знесе, як і бик молока не дасть.

- Передумала я. Віддай, Ганно, моїх курей.

- Найшло на вас.

- Віддай, прошу.

- Глузувати здумали?

Однак знову обмінялися.

Ніхто не відмовлявся від добра. Навіть Бородай і той солтисових собак позабирав.

Цілий день Ганна поралася з коровою. Виводила пасти. Рвала хопту, обтрушуючи, щоб до трави і пилиночка не пристала.

Пізно приїхали Антін з Йосипом. Відвели Бородаєві коней.

Їли гречану затірку з молоком. Затірка тверда, на зубах потріскує. Молоко парує.

- Як лікарство п'ю, – каже Антін, зачерпнувши ложкою страву. Він хвилюється: стільки роботи прибавилося! Корова є – хлівця підлатати треба. Звезуть осадницький хліб докупи, обмолотять гуртом. Поділять на душі. І соломи перепаде. Хату б на зиму перекрити не завадило. Якби їм ще хоч одну пару рук у сім'ю!

5

Над ганком попівського будинку висіло в рамці виведене червоними буквами: "Клуб". Сюди навідувалась переважно молодь. Але минула осінь. Настала зима. У клубі Грицько став учити писати і читати неписьменних.

- Нам та письменність, як жабі парасоля, – одмахувався Таранчук.

Проте і йому скортіло податись у клуб, щоб поглянути хоч краєм ока. У кожусі й високій баранячій шапці, з байдужим виглядом, ніби його ніщо не обходить, завітав буцімто випадково. У клубі людей повно. Тиша. Сидять за столами (і де їх набрали стільки?), переписують щось з чорної дошки. Присів і собі ззаду. Чи не подуріли люди? Старе таке, як дід Архип, теж тут, ще й каракулі виводить, але не в зошиті, а на грифельній дощечці. Певно, в якогось осадника захопив. Хома ж зовсім з глузду з'їхав. Розсівся коло самих дверей. Привітався з ним, а він не чує. Штовхнути його.

- Що тобі?

- Добри вечір.

- Гантін? Дай боже. Ножика тобі - олівця затесати? - і поліз рукою в довгу кишеню.
- Пропади ти пропадом із своїм ножиком, Хомо.
- Не треба ножика?
- На кий біс. Краще розтлумач, що воно...
- Школа, чи не видиш?
- Тихо! - насварився Грицько. Волосся спадало йому на лоб. Сам же веселий, як хлопчик на святі.- У нас новачок, дядько Антін.

Кудлаті голови повернулись. Від упертих поглядів Таранчук ладен був провалитися. І надоумило ж приволочитися. Чорт потягнув.

- Сюди, Антоне, - кликав дід Архип з передньої лави. - Тут видніше. Очі зовсім здають.

- Проходьте, дядьку, - запрошував Грицько.

- Я вже тут. Ви кінчайте. - Антін затиснув шапку між коліними і сидів згорблений.

"Гм, школа, - міркував собі.- Навіть жінки покидали коловоротніі і прасниці. Он Трохимова Химка, як графиня. Вдає, що грамоти вчиться, ха-ха! Пише олівцем. Їй-бо, пише, язик висолопивши. От оказія".

Грицько витер дошку мокрою ганчіркою.

- Повторимо?

- Похторимо, - позіхнув дід Архип.

- Хто скаже, що таке капіталізм?

Люди мовчали.

- Може, ви, дідуню?

- Я? Я можу... тре встати? - підводився. - Капіталізмус - це...

- Капіталізм, - поправив Грицько.

- Ти мене не вчи. В пана Рачинського хто служив?..

Заняття закінчилось. Жінки розійшлися відразу. Чоловіки стали покурити в сінях. Антін частував міцною махоркою.

- Я вам забув щось інтересне прочитати, - схаменувся Грицько. - Бородай до газети написав!

- Як Бородай? Що він там написав?

Грицько черкнув сірника. Дістав з пільми лампу. Селяни обступили його. Таранчук навалився на спину і заглядав Грицькові через голову,

- Отже, пише, - почав Грицько. - "Півроку наше село Бодаки живе вільно і щасливо. З того часу, як скинуто польсько-панське ярмо, в селі пройшли великі зміни..."

- Правильно пише. Не бреше, - визначив Таранчук.

- До чого ж веде?

- "Про себе скажу, - читав далі Грицько, - не бідняк я, жив увесь час заможнo. Але тільки тепер, під радянською зорею, зрозумів, що багатство, нажите на праці інших, то є страшна несправедливість. Тепер я хочу жити по-новому, чесно виконувати наші радянські закони. В строк вивозив я хлібопоставку. Навіть здав на десять центнерів більше. Своє остаточне щастя зможу знайти тільки в колгоспі".

- Що? - отетерів Антін. - Бородай це пише? Не вірю!

- Дай глянути, - потягнув газету Хома. Він крутив її на всі боки. Газетка мала. Районна. Підносив до самого скелка, читаючи по складах підпис. - Якщо Бородай за колгосп, нам і поготів, - зморщив лоб.

- Брехня! - grimнув кулаком по столу Антін. - Не вірю. Хоч убийте. Мало Бородаїв є на світі! Певно, то якийсь інший.

6

Хоч Маркіянові із школи додому аж ніяк не з руки іти мимо Таранчуків, але він чомусь опинився перед їхнім подвір'ям і повис на нових воротах. Відчинив одну половину, вчепився, і вона жалісно запищала завісами. Спробував ще раз і наробив такого скрипу, що з хати вибіг Йосип, який, напоївши корову, відірвав було часинку сісти за позиченою книжкою готувати уроки.

- Йосип-кирпоносип, іди покатаємось, - реготав Маркіян.

- Забирайся геть! - накинувся хлопець на нього. - Не твої ворота, і ти не маєш права гойдатися на них.

- Розперезався! Дуже треба мені було до тебе йти. Тато прислали, абись вибрав у мене старих книжок, бо мені вони непотрібні. Сам не знаю, нащо тато накупили їх.

- Книжки? Задурно?

- Мені аби сказати, а ти як хочеш. Не забереш - спалимо. Ідем - зіскочив Маркіян з воріт.

Йосип вагався. Йти чи ні? Вітер хитав половинкою воріт. Книжки приваблювали його більше, ніж булка з маслом. Певно, новенькі. Почав він ходити у другий клас, але ні однісінької книжки не має. Якби ще вдень вчився. А то ж вечірня школа. Учнів набралось багато, а з книжками мало хто. Маркіян не раз хвалився, що йому куплено всі нові підручники від першого до четвертого класу. Так що старі книжки йому ні до чого.

Йосип вирішив піти.

Бородай весело привітався з ним і гукнув у хату:

- Мотре! Таранчуків тут. Нагодуй-но його!

Маркіян повів Йосипа до хати. Мотря насипала борщу в глиняну миску, подала в полив'яній риночці підсмажену на салі кишку. Запах страв ворушив у хлопця ніздрі. Але відмовлявся від обіду. Мотря силоміць упхнула в його руку ложку. Обідали вдвох з Маркіяном.

- Смачно? - витирала руки об запаску Мотря.

- Смачно, - підставляв Маркіян під ложку скибку хліба.

Йосип їв мовчки.

Мотря дорікала йому, що він забув про них, ніколи не заходить. Маркіянчик скучив, бо звик, як Йосип у них служив. Були часи... Одначе ліпше про це не згадувати. Хіба тоді його хто скривдив? Пальцем ніхто не рушив. Добра зичили.

"Щоб ти тріснула", - думав Йосип, слухаючи Мотрю.

"Вдавився б ти", – говорили злі Мотрині очі.

На кухню придибав Бородай. Хвалив нову владу.

Йосип мовчав. Поклав, облизавши язиком, ложку.

Маркіян виніс книжки, загорнуті в газету.

Випроваджуючи колишнього наймита, хазяїн передавав, щоб його батько, якщо потрібні коні чи ще яка допомога, заходив без ніяких церемоній. Він, Бородай, не пошкопиться.

Йосип ніс книжки і ніяк не міг збагнути, чому Бородай раптом так роздобрився.

Вечір. Безмірна синява розпливлася з-за гір, куди кануло підсліпувате зимове сонце, насунула крилами і завісила два маленькі віконця Таранчукової хати.

Ганна витягнула з печі палаючу соломинку і піднесла до гнота каганця. Тьмяний вогник витягнув короткого язичка, кидаючи червонувате світло. Вона перебирала квасолю для юшки. Антін тесав держака до вил. Він вирівнював стругом замашну жердину, приперши її животом до одвірка.

Йосип ще не вернувся із школи. Батькові, певно, хотілося їсти, бо бурмотів:

– Вчать так довго, лихо їхній мамі...

– От-от надійде, – заспокоювала Ганна. – Він же не обідавши. Як поставила у печі, так все і задубіло.

– Якби був голодний, не сидів би там, вилупивши баньки.

Йосипа все не було. Це вже почало дратувати батька. Обстругавши держак, поклав його на піч сушитися. Від нетерплячки засновигав по хаті.

– Закурив би, – обмовилась мати.

– Наливай юшки. Не можу...

Вже мати помила і склала начиння, коли повернувся Йосип. Веселий, але голодний, бо нишпорив очима по мисках. Книги сунув на лаву в кутку, під божницю.

– Чекали, чекали, – і без тебе... – діставала мати горня з печі. – Роздягайся, синку.

– Що там? – вказав батько під божницю.

– Книжки.

– Позичив?

Сьорбаючи юшку, Йосип оповідав, як його приймали у Бородая.

– Бач, подобрішали, – поралася коло мисника мати.

– Не хвали, а то перехвалиш.

Погас каганець. По хаті бігали тіні. То вітер хитав за вікном сонну вишню. Зійшов місяць і кинув на неї Холодні промені, і од вишні лягла на долівку й на стіни хитка тінь. Йосипу не спалося. А що, як Бородай захоче, щоб йому відробляв за книги?

Місяць, повний, – великий, світив на Йосипове обличчя. Мати нишком встала і почепила на вікно чорну хустку.

Крізь сон Йосип чув:

– Хитрющий Бородай, а таки ввірвалося йому.

Чим ближче весна, тим більше клопоталися бідняки. Що то за весна без коней і плугів? З якого боку до землі, підступати? А весна пахла, бродила в повітрі, як молоде вино, блукала полями, несміливо зганяючи сніги.

Антін Таранчук почорнів од розпачливих думок. Жагуча надія стати справжнім газдою, як жорстока пропасниця, тіпала ним, зривала по досвітках з ліжка, виганяла на подвір'я. Прибивав якусь дошку, латав що-небудь.

Годував кабанця. Мав намір продати його і отягнутися на конячку. Не судилося. Кабанець чи то з'їв щось погане, чи поробив йому що хто – заслаб, не міг навіть молока пити, худнув. Покликали діда Архипа, зібрались сусіди. Виволокли його з хлівця. Лежав, не дригаючись.

- Ліпше б мені з ним здохнути, – говорив Антін.

- Отямся, дурний, – намагалась утішити його Ганна.

Але що та розрада!

Блукав, як тінь. У грудях серце ніби хто дьогтем вимазав. Незчувся, як опинився за ворітьми і подався до сільради.

За столом куняв виконавець.

- Трохим де?

- Дома, якщо з району приїхав.

Гримнув дверима, у снігах наскочив на діда Архипа і мало не збив його з ніг.

- Чого тебе розносило? Трохима нема?

- Наче дома.

Стояли один навпроти одного.

- Вам чого до Трохима?

- Чого й тобі.

- Весна не за горами, – прохрипів Антін.

- Добре, що весна. Кості розпарю.

- У вас кінь. Можна радіти і паритися. А як мені?..

- Хіба я винний, що ти не розстарався, не купив. Теперечки всі рівні, як сірники, – лукаво примружився дід. – Ти ближче коло Трохима трешся. Чи скоро в колгосп поженуть?

- Коли б хутчій.

- Тобі можна. Тобі що? Кажуть гаття – береш гаття, потягнуть вістя – посунеш вістя, – дід подріботів із сільради.

Вітер нагнав хмари. Вони заховали за пазуху сонце і почали трусити колючий сніг. Антін простував до Трохима. Зірвалася хуга.

"Гу-у-у! Гу-у-у!", – затрубило над селом.

Антін обмів віником ноги – і в хату. Химка вдивлялася у вікно, за яким крутила заметіль.

- А Трохим де?

- В районі. Боюся, щоб не збився з дороги, не заблукав. Скоїлось таке проти ночі. Хома був. Посидь, Антоне. Кабанець пропав?

- Здох, - видавив Антін, сідаючи на лаву.

- Небіжчик тато приказували, якщо не везе кому, то й святий боже не допоможе.

- Що не везе, то не везе, - дістав Антін люльку. - Ясний грім побив би його! За Польщі скнів, мучився і зараз не розжився. Хоча б отой колгосп, абощо.

Химка мовчала.

Антін говорив про колгосп, а сам трохи й побоювався його. Ходять же чутки, що там і своїх хат люди не мають, у кошарах живуть, з одного казана їдять. Можливо, то й неправда. Почекати Трохима, може, й про колгосп йому щось у районі скажуть.

Зайшов Хома. Сів, насупившись, біля печі.

Сумно. Запорошені вікна потіють, цідять росу. Немає нічого такого важкого, як чекання.

Та ось і Трохим.

Химка розпалила грубу. Прислухалась до чоловічих розмов.

- Будемо колгосп закладати, - поскрипував чобітьми її чоловік. Високий, широкоскулий, головою мало стелю не підпирає. Чуб скрутився і упав пасмом на лоб. Очі чорні, над ними вигнулись широкі, різко зламані брови.

- Коли? - вирвалося в Антона і Хоми.

- З завтрашнього дня. Скличемо сходку. Коваль, уповноважений, буде.

- Ти розізнав, що воно за колгосп? - гарячився Антін. - Чутки є...

- Брехня! - кинув Трохим. - Ми пошлемо делегацію за Ямпіль. Земля буде суспільною. А хата, корова, вівці, свині, садиба - все залишиться.

- Страхають, що все під мітлу, - знову Антін.

- Слухай, слухай їх: з торбою по світу пустять. У Залісцях тридцять дворів уже записалося. Ніхто з них нічого не здавав, окрім коней і реманенту.

- Чи не для приманки? - витягнув шию, як гусак, Антін.

- Гантоне, тобі про індики, а ти про кури дикі, - втрутився Хома.

- Ая, здичавієш.

Трохим не сердився. Вийняв з кишені книжечку і вчитав, що усуспільнюються земля, тягло та інвентар. Він читав з запалом, і Антонові здавалося, що Трохим обстоює щось своє.

Антін почухався. Посовався на лаві. Його запалі очі втупились у цяточку на сірій стіні.

- Вчитувати - то одно. Розкажи, бо так по-письменному второпати чи то добрати трудно. Приміром, розтолкуй, що означає суспільнити? Отець Анатолій пророчив, що жінок і дітей одберуть. Така котафонія піде, най йому всячина. Може, воно отим суспільнити і зветься. Відки маю знати?

Трохим став пояснювати наново. До того, як не був на сесії в районі, сам гаразд не уявляв, що таке колгосп.

- Як я затямив, Трохиме, - вимовив Антін, - мусимо одну землю до кагалу злучити.

- Дійшло, - зітхнув Хома.

- Коней же у тебе нема. Плуга, борін, словом, реманенту ніякого. В кого є, той здасть, - вів Трохим.

- Абись гуртом обробляли? - вихопилося в Антона.

- Отож.

- Корову і хату не чіпатимуть? Садиви чверть гектара. То воно не так зле, - скуб Антін вуси. - Що то ще на сходці скажуть?

По дорозі додому радився з Хомою, записуватися чи ні. Хома настоював, щоб вступати.

Замети горбатими хвильками спали під ногами. Хати натягнули до вікон білі шапки, смереки одяглися в білі жупани.

- На добраніч, Хомо! - завернув Антін на своє подвір'я.

В ньому боролися сумніви. Дід Архип і слухати не хоче про колгосп. Певно, коня збуватися шкода.

Сходка була людною. Виступав Трохим, говорив Коваль - про колгосп розповідали. Із селян ніхто не наважувався. Нарешті встав Бородай.

- Записуйте мене, - поклав на стіл заяву. - Коней і реманент віддаю громаді. Беріть і дуби, що на клуню готував.

Ганну Антін взяв навмисне на сходку, щоб і вона послухала про колгосп. Вдома знову говорили, записуватися їм чи почекати.

- Авжеж записуватися, - вихопився Йосип.

Батько схилився на кінець стола.

- Пиши заяву, - до Йосипа. - Слухай, і щоб ні словечка не пропустив.

Писали довго. Закреслювали, переробляли.

- Перечитай-но ще раз.

Йосип читав: "Заява Таранчука Антона Івановича. Прошу мене зі всім сімейством - Ганною і Йосипом, взяти до колгоспу. Здаю до гурту нарізаних мені п'ять десятин землі. Більше здати нічого не можу, бо не маю..."

- Ану, спочатку ще раз.

Хлопець прочитав.

- Не слухаєш, що кажу. Допиши: "жінкою Ганною і сином Йосипом".

- Допиши, - повторила мати.

Вставив два слова і встромив ручку в рот.

- "...бо не маю, - читав далі. - Корова до такого діла не підходить. То єдно, що у нас є, але ні плуга, ні коня. Коли корову не заберуть, будем у колгоспі".

- А про курей і півня? - Ганна до Антона.

- Не треба. Йосипе, підпиши за мене. Сам не розписуйся. Приміром, пиши так: якщо єсть неписьменний, заяву підписав ти. Отак. Без змін щоб було. Заяву не подам, поки мені дід Архип не перечитає.

- Дідуньо з Грицьком за Ямпіль поїхали.

- Ти все знаєш...

Бовкнув великий дзвін-благівіст нудно і протяжно, переливчато обізвалися менші, захлинулися жалібністю. Тремтіли сумні звуки, линули з розчинених дерев'яних вікон дзвіниці, сповнюючи повітря срібним дзвоном.

Вулицею, вузькими стежками тягнулися богомольці.

Ганна в стареньких калошах: чоботи в руках. Морозець зранку зціпив розкислу вулицю, і вона зморщилась, як старий вид.

– Хутчій, – тикала пальцями в Йосипову спину.

– І чого ви гоните?

– Абись слухняним ріс-виростав, сину.

Хлопець тягнув ногу за ногою. Весь вечір мати докоряла: "Рідко богу молишся. Відвернись після обіду – живота не перехрестиш. Не годиться так! Підем до церкви, "святій Варварі свічу поставиш, божим угодникам помолишся, щоб спасли твою грішну душу". – "Не стану молитися. Що з тієї церкви?" – обурювався хлопець. Мати в плач. Важко дивитись на материні сльози. Під саме горло підкочується якийсь клубок.

Бабинка.^[14] Ганна розв'язує мотуззя, щоб скинути "загнуздані" калоші й озутися в чоботи. Йосип чекає на неї.

– Купи свічечку, старості на тарілочку двадцять копійок кинь, поцілуй ікону, – шепче Ганна сину.

Потім розходяться. Він направо – до чоловіків, вона наліво – до жінок.

Хлопець пробирається під стіною до криласа. Ганна смиренно кланяється перед іконами.

З вітваря чується голос отця Анатолія. Півчі озиваються, виводячи: "Славім тя, Христе боже наш".

Бродить по селу погана новина: закриватимуть церкву. Всі стали богомільними. Раніше церква пустувала. Зараз чи неділя, чи присвяток маленький – людей повнісінько.

Вигода отцеві Анатолію. Колись службу калатав аби скоріше, тепер не те.

Йосипові нелегко вистояти богослужіння.

Староста почав обходити з мисочкою, підставляючи кожному. Брязкають мідяки, а хто й на карбованець не скупиться. Йосип минув старосту.

Забамкав дзвін зрідка – служба закінчувалася. Староста передавав, що казання не буде. Царські врата замкнулися. Гасли свічки.

Перед вітварем раптом виріс Бородай.

– Як братчикові,^[15] дозвольте сказати вам кілька слів, дорогі прихожани.

Шум втихав. З бокових дверей вітваря висунув голову здивований отець Анатолій.

Люди зупинялися, завертали в церкву.

– П'ятнадцять літ і вісім місяців, – кашлянув Бородай, – я братчиком, але такого, як зараз у нас діється, не бачив. На минулому тижні трапилось двоє хрестин і одні мерлини. За хрестини нічого казати: не великий дохід дають вони для церкви, а от

мерлини, шлюб – то вже інше діло. Значить, померла, царство їй небесне, стара бабуся.

– Клипачева себто?

– Вона, – Бородай витягнув з кишені кілька густо списаних аркушів паперу. – Стали ховати її. Найняли панікадило, заплатили за дзвони, за хоругви – всього триста карбованців. Часть із тих грошей, як здавен заведено, повинна йти в церковну касу, часть отцеві Анатолієві.

Бородай повернув голову до вітваря. Піп без риз, у чорній рясі притулився до іконостасу, склавши на грудях руки.

– Отже, – вів далі Бородай, – дохід ділиться на дві часті. Так було, так і повинно бути. Без ремонту, нових ікон, хрестів – яка ж то церква? Що ж ми маємо у себе? От що, дорогі парафіяни. Спеціально сидів і підраховував – у церковній касі недостає десять тисяч з лишком грошей.

Жінки стали хреститися.

– Десять з лишком тисяч! – Бородай підніс вгору папірці. – Де воно ділось? Замість того, щоб класти часть доходу в церковну касу, наш отець Анатолій усі поклав собі в кишеню. Лавочку з церкви зробив.

– Богохульник, – вирвалось із-за іконостаса.

– А з мене за шлюб центнер пшениці взяв, – бовкнув хтось.

Отець Анатолій став за Бородаєм перед царськими вратами, зложивши, як на молитву, руки:

– Боже, образум його, наверни на путь істини!

– Не перебивайте мене, батюшко, бо тут не до бога, – різав Бородай.

– Давай, Гордію, виводь на чисту воду.

– Дух, поганий дух вселився у його плоть, – стогнав отець Анатолій. – Не слухайте його. Пресвятая богородице, відними у нього нечестивий язик...

– Десятьох з лишком тисяч нема, – гудів Бородай. – А чиї то гроші? Наші з вами, рідні прихожани, сестри і браття...

– Не брав їх! – став на коліна піп.

– Не клякайте і не божіться. Ви забрали їх. Ви! Як і недавні мерлини, так і усе інше навіть не заприходували в книги. Староста, подайте книги, щоб люди побачили.

Батюшка підтягнув рясу і шмигнув у вітвар.

Староста, дідок з восковим лицем, підніс Бородаєві товсту книгу. Той тикав її в очі мирянам, наче давав цілувати євангеліє.

– То не піп, а злодій!

Ганна наблизилась і схопила Йосипа за руку.

– Чули, який ваш піп?

– Негоже, сину... Перехрестися.

Але Йосип не перехрестився.

9

Чекали на Єву Станіславівну. Миколу послали у місто стрічати її.

Йосип виглядав учительку на шкільному майдані. Але він не наважився підійти, коли підкотила хура. Микола подав Єві Станіславівні руку, допомагаючи зійти з саней. Вона привіталась з дядьком Трохимом, і той, взявши чемодан, повів її по східцях на другий поверх.

Хлопець не знав, що йому робити. Крутився-крутився, поки не зникнув у коридор.

- Чого ти тут? - налетів на нього Микола.

- До вчительки.

- Потрібен ти їй! Вона ще хвора.

Виглянула Єва Станіславівна.

- Йосип?

Вона ввела хлопця у кімнату.

- Тулись до груби.

- Не замерз. Зашпори трішки зайшли, - Йосип підступив до гарячої стіни, роздивляючись. - Гарно тут. То вже ваша хата, Єво Станіславівно?

- Аякже, - замість учительки відказав дядько Трохим.

Йосип скинув шапку і засунув у неї руки.

Вчителька постаріла. Над її вухами вплелись у коси сиві волосини. Лице виснажене, бліде. Під очима сині дужки.

- Ходиш до школи? - нахилилась до Йосипа.

- Ввечері.

- Підріс. Молодець. Я все згадувала. Ми з тобою "Кобзаря" на пасовиську читали. А листівки як спритно носив!

- Було, - сказав дядько Трохим. - Грійся, Йосипе, а я Єві Станіславівні новини повім.

Дядько Трохим розповідав, як ділили землю, худобу, як заклали колгосп.

- Люди йшли з охотою? - поцікавилася вчителька.

- Нікого не силували. І Бородай вступив. Це ж його кіньми Грицько вас привіз. Тепер вже не його - колгоспні.

- Бородай вступив? Куркуль! І ви прийняли його?

- Як же не прийняти. Хлібопоставку виконав. У секретаря райкому був. "В поліції, - каже, - я не служив, людей в тюрму не запаковував, що нажив - усе віддаю". Приїжджав Коваль, уповноважений. Порадилися ми і вирішили прийняти. Оце недавно він попа з села витури.

- Вигнав?

- У церкві обізвав його злодієм, - прохопився Йосип. - Після того піп утік.

- А ви Бородаєві вірите? - повернулась Єва Станіславівна до Трохима.

- Важко відповісти. Однак іншим він став. Головне, на нього всі рівняються. Заможники пішли в колгосп. Коні і реманент у нас тепер є.

- Глядіть, щоб не обпектись.

- Я з нього очей не спускаю, - буркнув Грицько, а Йосип похвалився: - Маркіян мені книжки дав.

Єва Станіславівна схилила голову, замислилась.

- До весни готуєтесь?

- Тим і живемо... Втомилися, мабуть, з дороги. Ніщо так не зморює людину, як дорога. Вам би в лікарні полежати ще. Ну, ми підемо. Господарюйте, будьте як вдома.

- Проведу вас, - вчителька накинула хустку на плечі.- І води принесу.

- Я... я принесу, - Йосип схопив відро.

Приніс води, чекав, поки повернеться учителька.

Розіграли чаю. Йосип пручався, соромився сідати до столу. Єва Станіславівна сама роздягнула його.

- Все в матиному ходиш?

Опустив очі. Кусав печиво по дрібочці, запиваючи маленькими ковтками чаю.

10

Бородай возив дерево на попівське подвір'я.

- Погода видалась тепла. Сліпило сонце, але дорога ще трималася.

Колоди важкі - вдвох не обняти. Колгоспники, хекаючи, скочували їх під комору.

На попівському подвір'ї - збіговисько.

Одноосібники не наважувалися підходити. Лупили очі з-за тинів.

- Здурів Бородай на старість!

- Своїм добром розкидається.

- Чи своїм?

- Якби сам валив оті колоди - під тортурами не оддав би.

- Не знаєте його!

Бородай впрів. Широка, розкладиста борода його змокрила.

Антін сам собі всміхався, затуляючись долонею. Ніхто інший, а він валив ці колоди.

Не стерпів - Бородаєві:

- Якби-то знаття, що в кума пиття, можна було з лісу і до попа возити.

Бородай мовби й не чув.

Йосип стояв на санях. Він також помагав розвантажувати.

Ще здалеку він побачив діда Архипа і Грицька.

- Наші повернули, - гукнув.

- Прибули? Приїхали? - обступили їх, коли ті підійшли.

- Завдали ноги на плечі та й пішачка, - жартував дід. - А тут, бачу, така гарячка, як на жнивах.

- Будуємось, діду Архипе, - підступив Бородай.

- Мо' розбудовуємося? - шпигнув його дід.

Грицько поважно ступав подвір'ям. Трохим покликав його:

- Розкажи людям, що там бачили.

- Може, сходку зберемо? - спитав Грицько.

Він всю дорогу обмірковував, як буде виступати. Йому наллють води в склянку, щоб не закашлявся. А тут - говори на колодах.

- Містинку славному ви для колгоспу вибрали, - говорив дід Архип.
- З отих колод, Гордію, - обернувся до Бородая, - комори. Славні будуть. Еге ж, комори. Поставимо їх навпроти вікон правління.

- Що ви порядкуєте, як у себе на обійсті, - підняв голову Антін.

- Або не маю права?

- Ясно, не маєте, бо ще не в колгоспі, - підскакував коло старших Йосип.

- Іч очмана. Мале, а кусається, - посварився дід ковінькою.^[16] - Рахуй, Трохиме, що і я в колгоспі.

- Заяву, - виріс перед дідом Грицько.

- Казав тобі в дорозі, що напишу, недовірлива ти душа.

- Будете говорити, що бачили? - не терпілося Антонові.

Дід Архип з Грицьком вмостилися на колодах. Неприязно кололи один одного очима: кожному хотілось, щоб тільки його слухали.

- Доїхали добре, - почав дід. - На станції нас стріли. Я, звісно, зразу ж оглядати пішов, як і що у них, а Грицько запропастився кудись з такими ж вітрогонами, як і сам.

- З секретарем комсомолу говорив, а не з вітрогонами.

Дід не зважив на репліку:

- Живуть нічого. Хліб-сало мають. Одна біда - без церкви.

- Зате дві школи і клуб, - перебив Грицько.

- Трохиме, здерж його. Ото діти пішли. Яйця курей мудріші. Я в його літах без штанів ходив, верхи на свинюці їздив. А він як рівня пащекує. Дійду і до школи, і до клубу. Землі у них дві з половиною тисячі гектарів, пасіка, ферми - і в пана Рачинського не було таких, можете повірити.

- Корів не забирали у них? - спохопився Антін.

- І не думали, - кинув Грицько.

Проте Антонові здавалося, що дід Архип щось приховує. Дуже вже колгосп розхвалює.

Увечері послав Йосипа, щоб розвідав у Миколи.

Йосип зайшов. В хаті сутеніло, але лампи не світили. Дід Архип, начепивши окуляри, скрипів пером.

- Миколки нема?

- Чому б йому сидіти. Гриць забрав.

- Куди?

- До клубу, а я заяву шкрябаю, в колгосп...

У залі порожні лави. Світиться в боковій кімнатці. Заглянув боязко.

- Чого крадешся? - крикнув Грицько. - Заходь.

У кімнаті були ще Микола і два хлопці-парубійки.

- Скільки тобі літ? - несподівано спитав Грицько.

- Одинадцять.

- Малий до комсомолу. Та й батько в тебе замішаний. Як осадницьке добро розтягали...

- Сам замішаний, - огризнувся Йосип.
- Було, - зізнався Грицько. - Але я в тюрмі сидів. Погони обірвав на поліцейському.
- А я... наймитував, - ледве не заплакав Йосип.
- Приймемо його? - вступився Микола.
- Літами не підходить, - супить брови Грицько. - Але можеш сидіти і слухати... Так-от, як я казав, там у них - скрізь комсомол: в ланках, по бригадах. Голова їхній хвалився мені, що коли у них закладали колгосп, він був моїх літ. На прощання наказував: "Старі зберуться - гору звалять, молодь згуртується - світ переверне!"

11

Весно-відрадо, в якій крамниці набрала ти шовку. синьо-блакитного, щоб заснувати ним зимові тучі? А може, розігнала ти їх за моря, за гори, щоб не заступали сонця? Глибока синь мовчазного дзвону, а сонце - золоте сердечко. Любка-красуня весна моргне, пустить брову-хмарину стрілою. У високості вдарить золоте сердечко у дзвінку блакить, і зарежоче перший грім. Свіжі перли поллються... Земля підставляє чорні долоні, бризкає на сіре лице, вмивається теплим дощем. На півнеба - коцюбою веселка. В лузі на калині лопнуть бруньки, проріжуться гострі листочки. А на дикій вишні не зелене листя - пахучий білий цвіт.

Тільки дуб, вітролюб-старожил, шарудить сухим листям, не хоче скидати торішні шати. Під ним парує земля, застеляючись свіжою травою. Берізка тріпоче пагінцями: "З весною будь здоров, дубе!" Дуб дзвонить іржавим листям: "Старий я... старий".

Людей на полі!.. Трохим щось вигукує, його не слухають. Селяни обступили трактор і галасують.

Тракторист у заяложеній фуфайці виплигує з кабіни, тягнучи корбу.

- То таке гнуздило?

- Гнуздай! Загнуздуй!

Трактор чмихнув, ніби запалив люльку, затягнувся і пахнув густим клубком диму. Тракторист натиснув на педаль, машина здригнулась.

- Заганяй від дороги! - крутився перед трактором Бородай.

- На наше поле? - спалахнула Ганна...

- Одступи, Ганно, - мляво потяг її Антін.

- Там... межа. Переорють її. Антоне, біжи, щоб об'їхали! Знадобиться, може, колись... кіпців не знайдем.

П'ять лемешів врзались у землю, відвалювали п'ять широких скиб, лишаючи одну борозну.

- Добре крає, ніби гострим ножем черствий хліб ріже, - міряв Трохим глибину.

- Славно оре, - потирав руки Бородай.

- На щастя! - нахилилась над борозною Єва Станіславівна. Випросталась і взяла за руку Оленку, пригорнула й сама стала схожа на таку ж маленьку раду дівчинку з задертим носиком.

- Куди? Куди ти? - одчайдушно закричало на полі.

Оленчина мати, висока, незграбна, лупила городником по гусеницях. Трактор повз на її межу. Забігла наперед і розпласталась. Трактор заглох.

- Мамо! - зірвався з плугів і підлетів до неї Грицько.

Схопив матір за плечі, шарпав, щоб відірвати від межі. Та не міг. Підбігли люди і віднесли її вбік. У руках жінки залякла дернюга.

Трактор гойднувся, перевалюючись, через межу. Поруч з ним бігла зграйка дітей. Йосип, босий, у підкочених штанцях, з ними. Завидував Грицькові, який розсівся на зеленому сидінні ззаду за трактором і правив плугами.

- На дорогу!

- Вивалюй на дорогу!

Брязкаючи гусеницями, трактор сунув на гурт селян.

- Одступіться, то ж не кінь, що сполохається...

Дід Архип застиг над ковінькою. Дивувався, як ота залізна потвора швидко лізе по полю, чіпляючись гострими лапами, і тягне за собою п'ять плугів.

Трактор попакотів на другий круг. Дід побрів у ріллю. Погруз у пухкій землі.

- Глибоко? - присів коло нього Антін.

- Кіньми б так нізащо не взяв. А огріхів не робить?

- Здається, ні.

- Трохима! - підняв ковіньку дід.

- Агов.

- Огріхів нема?

- Нема, дідуню!

- Треба придивлятися... Не собі орють. Можуть сяк-так. Як служив я у пана...

Трактор знову наближався. Мотор рівномірно стугонів.

12

Обвішаний торбами, з лірою через плече, селом кульгав старець у синіх окулярах. Вештався по дворах, зупинявся перед вікнами, крутив ліру, наспівуючи. Одержавши скибку хліба, цілував її, бережно кладучи в торбу.

- Хай спасе вас господь бог і нагородить своєю великою милістю за любов і доброту до нещасного каліки, що загубив зір на війні,- тягнув сумовитим голосом.

Старці, та ще й з лірою, не часто трапляються по селах. Біля журавля обступив його натовп.

- Заграйте нам!

- Заспівайте.

- Воєнної чи божеської? - кульгав до цямрини.

- Воєнної, воєнної,- де й узявся Йосип.

Підвели за руку до білого каменя.

- Заспіваю вам козацької, стрілецької.

Там у по-олі моги-ила

З вітро-ом го-овори-ла...

Густий бас брав низькі ноти, тремтів. Тужно озивалася ліра.

Буйним вітром повіяло коло криниці, зашелестіла трава. Не одна з молодиць витерла сльозу за молоденьким козаком, що впав з коня вороного. Не вскочити йому більше в стальні стремена, не натягнути, поводдя. Ірже над ним вірний товариш, довбаючи копитом сиру землю, та не розбудити бійця молодого.

Зажурені молодиці посхилялись над відрами. Бринять глухо струни.

Старець ховає ліру, підтягує торби. Йому простягають хліб, головку часнику цибулину.

- Щастя вам боже, а мені б тільки сонечко сяло, вітри б не пронизували. Погрію ребра - і далі.

Покульгав вулицею. За селом звернув із шляху до Бородаєвого хутора.

- Дід! Дід з лірою! - загорланив на подвір'ї Маркіян.

- Не напускай собак, синку. Вони люті, поганські.

- А заграєте?

- Чому б не потішити. Може б, мати гарячого борщу мені насипала?

- Розплодилось вас. Всякий руку підставляє,- огризнулася з ганку Мотря. - Все роздали. Нічого немає.

- Він заграє. Дайте йому юшки тієї, що я не доїв.

Лірник посунув у хату.

- Мир дому сьому і тим, хто в домі сім.

Бородай виглянув з світлиці. Побачивши, що то старець, сховався назад.

Мотря налила юшки.

- Сердитого господаря маєте.

Бородай знову висунув голову.

- Вітаю, вітаю вас, добродію, - кланявся старець.

Він зняв окуляри, протер водянисті очі. Видлубав з лахміття цибулку^[17] і подав хазяїнові.

- Від Глушценка.

Бородай окинув лірника недовірливим поглядом. Вийшов у світлицю з папірцем.

Старець скинув з себе мішки з хлібом.

- Оддайте свиням: тяжко носити.

- Маркіян! Марш сторожувати! - наказав Бородай.

Мотря накривала у світлиці. Бородай держав нежданому гостеві рушник, коли той умивався.

Лірник виголодався. Уминав, аж за вухами лящало. Витерши товсті губи, кивнув Бородаєві: мовляв, нехай баба вийде, чого їй тут стовбичити.

- Чом не в колгоспі, не на роботі? - спитав Бородая.

- Обідати прийшов, - підсунувся ближче Бородай.

- Тоді йдіть, а розмову відкладемо до вечора, щоб не запідозрили.

- Так зле, і так недобре. Збираєтесь заночувати? Не майте гадки, що я того... Час неспокійний. Краще зараз, пане...

- Усі ви, як зайці. Труситесь за свої шкури! Мало вам діла до загальної ідеї!

Гість скрутив цигарку, чиркнув запальничкою. Їдкий дим прямих тонку основу, розповідаючи по світлиці.

- На роботу не підете?

- Збрешу, що заслаб. І так товчуся, як Марко по пеклі, від світання до смеркання.

- Будівлі деякі забрали?

- Сам цинк зривав. Віддав, аби вдалилися.

- Не чекали на мене?

- Навпаки. Снилось навіть щось...

- Такі люди, як ви, нам потрібні. Маю певні вісті. Далі як до зими совіти не протримаються. Розправимо плечі, розв'яжемо руки. Але мусимо не спати, а діяти, - лірник стиснув кулак, аж пальці хруснули.

- Передайте Глуценку - дещо зроблено...

- Чув, в колгосп втерлися? Бригадиром? Список ведете?

- Еге ж.

- А з отцем Анатолієм парафії не поділили?

Бородай обм'як, закліпав повіками.

- Запитую вас, добродію!

- Се д-дало мені авторитет, пане.

- Вам дало? А отцеві Анатолію загибель? Ми стільки б'ємось, щоб повернути людей до церкви. Зараз підходящий момент. Кричимо: церкви не сьогодні-завтра під замок, перероблять на клуби, на стайні, хоча знаємо, що більшовики на те ніколи не підуть. Священикам робота. Чули, в сусідньому районі, забув село, голова колгоспу витягнувся?

- Інтересно... - процідив Бородай.

- Тільки між нами. Згодні, що на селах - темнота?

- Та розсівається потроху...

- Темнота, не заперечуйте. Захворіє хто, - не до лікаря, до знахаря чи до священика ідуть. І той прийшов висповідатися і запричащатися. Вкусив тіла господнього - і застигла навіки кров у його жилах. Ви мене розумієте?

- Отруєно його причастям?

- А ви такого спільника, як отець Анатолій, позбулись... Думати треба, - гість стукав себе по лобі.

Він вийняв із пазухи картонну коробочку.

- Візьміть, коням дасте.

Бородай взяв пакуночок.

- Якщо тільки до зими... озимину можна так посіяти...

- Ваша справа. Давайте список.

Бородай зняв ікону. Витягнув маленькі цвяшки, відхилив дикт і дістав аркуші паперу.

- Тут і з району, і з навколишніх сіл прізвища. Тих, навпроти кого хрестики, всіх

можна...

- Дякую.

- А як же вельмишановний Глущенко?

- В області. В наросвіті методистом по рідній мові. З лекціями їздить, за чистоту мови вболіває, яку поляки засмітили. Скоро книжку видасть. Я ж по селах пісні, прислів'я збираю.

- Хитро.

- Так приймете на ніч?

- Воно б... самі знаєте.

Лірник заходився поратись коло своїх торбин.

Вийшов з хати, забринькав на лірі:

Господу богу помолимося,

Славу козацьку хвалім!

Покульгав на вулицю.

13

Ще півні не співали, як до Таранчуків постукали у вікно. Мати прожогом метнулась до дверей.

- Хто там?

- Свої, не бійтеся.

Відкинула заціпку - міліція.

- Покличте, господине, свого господаря. Справа до нього є,- топтався міліціонер на порозі.

Ганна подалася будити чоловіка. Йосип теж встав.

"Щоб воно могло вчинитися?" - одягаючись, з тривогою думав Антін.

Всі троє вийшли на подвір'я.

Міліціонер став вибачатися, що потурбував так рано.

Антон покликав за понятого.

- Годинки дві-три побуде з нами ваш господар, так що не турбуйтеся, господине, - запевнив Ганну міліціонер.

Йосип теж вислизнув на вулицю.

Підійшли до обійстя дядька Трохима.

Міліціонери довгими і тонкими залізними палицями копирсали землю на городі, за хатою, за коморою.

Йосип затаївся за деревом.

Біля виритих ям стояли Бородай, дід Архип, міліціонери, дядько Трохим.

Дядька Трохима допитували.

- Де ще заховав?

- Нічого я не ховав, товариші.

- Які ми тобі товариші. Допався до влади, награбував добра, позакопував, ще й невинним телям прикидаєшся.

Дядько Трохим намагався щось пояснити, але його грубо обірвали.

З хати вивели тітку Химку.

- Змилюйтеся, то хтось підстроїв. Зроду-звіку не чіпали ми чужого.

- Хто б міг подумати? Ну, як же ти, Трохиме?.. - бубонів і розводив руками дід Архип. - Я тоді хуру натяг, так то ж по темноті своїй.

- Не смій розмовляти з арештованим, діду, - приклав руку до козирка міліціонер.

- Шмаркач ти, хоч і міліція, - розсердився дід. - Думаєш, душа за нього не болить. З отаких-о знаю...

Ранок збудив село. Люди збиралися юрбами біля подвір'я Трохима.

Хома швендяв поміж людьми і на всю пельку горланив:

- Файного маємо голову! Мене ледве не вбив за осадницьке добро, а сам награбастав, що й онукам вистачить... Та від суду не втік!

- Мабуть, все погнило, - бідкався хтось.

- У нього згниє? - зло кричав Хома. - Він знав, як закопувати!

Йосип, ледь стримуючи сльози, побіг навпростець до Єви Станіславівни.

Вчителька лагодилася йти на уроки. Шкільний сторож уже передав їй сумну новину.

Йосип, збиваючись, розказував, як багато добра розкопали, як тітка Химка бідкалася, божилася, що хтось підстроїв оте все.

Єва Станіславівна, слухаючи Йосипа, нервово м'яла в руках хустинку.

Сказала, що після уроків зразу ж піде до міста.

Трохима повели ополудні. Ступав він широким, твердим кроком. Як ішов селом, відчував на собі пекучі погляди односельчан. Капнула сльоза, певно, єдина за все життя.

...Деся далеко, за Іквою, шумить Ялинець, навіваючи сум і журу.

Не світилося у той вечір в Трохимовій хаті. На порозі сиділа Химка, схиливши голову на коліна, мов заклала. До кого слово мовити, з ким тугою поділитись? З тим печальним вітром, що стогне, гуде в комині? Чи з тими тоскними зірками, що повисли над головою?

Ганна накинула на плечі кожушок.

- До Химки, Антоне.

- Не ходи.

І Йосипа батько не пускав нікуди з хати, але хлопець настояв, що йому треба провідати вчительку.

Вечір чатував над селом.

Квапився Йосип до Єви Станіславівни, а вона йому назустріч йде. Навпроти клубу здибалися.

Єва Станіславівна сумна, заклопотана.

- Єво Станіславівно, бачились з дядьком Трохимом? Правда, він зовсім не винний?

- Не пустили мене до дядька Трохима. Нічого, суд буде - тоді все впливе на чисту воду. Ідем тітку Химу провідаєм.

- То я ще в клуб забіжу. Заберу Миколу і Гриця.

Швидко хлопець майнув до клубу, та ще швидше вискочив звідтіля.

- Слухають собі Гриць з Миколкою радіо, - сердитий, доповів учительці.- Прошу їх, аби до тітки Хими перескочити, а вони: "Чого ми до ворогів підемо?"

- Отак багато хто говорить, - зітхнула Єва Станіславівна.

14

На людях Бородай гудив Хому. Подейкували, що поки Трохим Гойда головував, Хома тримався старшим конюхом, а тепер Бородай з'їсть його. Та ніхто не бачив, як глухими ночами Хома завертав на хутір до бригадира, і вони засиджувались за північ. Вікна були завішені, а лампа стояла під стільцем.

З Антоном Таранчуком Хома силився бути в дружбі, але весь час допікав йому за стару коняку, що слабувала. Не допоміг і ветеринар - коняка закуліла.

Коли закопували здохлу коняку, Хома сказав:

- Маєш щастя, Антоне. Коби був Трохим, він тебе б не помилював.

Старий Таранчук скося глянув на нього, але промовчав. Зате Йосип огризнувся:

.- Ви, дядьку Хомо, не радійте чужою бідою. Нашого голову випустять, бо він не винен.

- Не винен? - ошкірився Хома. - Якби душа не їла часнику, то й не смерділа б, - зло чвиркнув крізь зуби.

Як повечоріло, Хома шепнув Антонові, аби той навідався до Бородая підписати акта на здохляка.

Неспокійно на серці в старого Таранчука. Коняка за ним рахується. Треба йти.

Тремтять в Бородаєвому саду осики, ніби підрубані. Скриплять старі яблуні, розгойдують гілля.

Хома з Гордієм чекали в саду.

В Бородаєвій хаті поночі. Лампа ледве блимає.

- Завдав ти мені, Антоне, роботи з тією конякою, - розгладжував бригадир акта. - Аби загодити ветеринара, я добряче витратився.

- А то ж чому? - звів густі брови Таранчук.

- Тому, що кобила од якоїсь зарази здохла. А хто її заніс? Ветеринар написав, що од старості здохла. А якби я не вступився, сидів би ти там, де Гойда.

- Якщо я винен, оддавайте мене під суд! - взявся Антін за шапку. - Заразу на коней я не розносив, то чого мав би боятися?

- Гойда не таким був, але з ним ніхто не порахувався. Ми життя тобі, дурному, рятуємо. Ну, діло твоє, акта можеш не підписувати. Завтра ж зателефоную в міліцію. Вона знайде, хто отруїв коняку.

- Не страхай мене, Гордію! Самі підсунули мені здохляка, а я винний. А про Трохима краще помовчи - може, це ви завели його на слизьке!

- Ми завели? Докажи, - потемніло обличчя в Бородая.

- Ну, чого ти, Антоне, гарячкуєш, - став між ними Хома. - Добра тобі зичимо, а ти

хтозна-що верзеш.

На дверях стала Мотря.

- Якої біди ви сваритесь. Чи ж не можна по-доброму?.. Вечерю я зготувала. Можна нести?

Хома плямкнув.

- Став, Антоне, хрестик та й кінці у воду. І чого б я впирався? Здохла, туди їй і дорога. Подумаєм ліпше, кого головою вибрати.

Таранчук не випускав з рук шапки.

- Про голову ви самі думайте. По селу чутка, що ти, Гордію, мітиш. Я за тебе руку не потягну.

- Я й не прошу, аби ти за мене руку тягнув! - відтяв Бородай. - Не хочеш акта підписувати, завтра міліцію викличу. Хай докопується.

Антін постояв трохи в нерішучості, потім махнув рукою і вийшов з хати. Грюкнули за ним двері.

Хома взявся за голову:

- Що ми наробили?

- Не будь бабою! Прийде коза до воза, - буркнув Бородай і до Мотрі: - Став на стіл.

- Коби нам позбутися Таранчука... - бідкався Хома. - Чи не можна з ним, як з конякою?

- А ти що, злякався? Страшніше буде тим, що советам лапки лижуть, як нас визволять.

- Коли-то те буде?

- Буде! До різдва, - рубонув Бородай рукою. - Антона можна напоїти... є в мене штучка... через три дні ноги витягне...

Мотря ставила страви на стіл.'

В сінях загупало. Двері розчинились. На порозі стояв Таранчук.

- Гордію, передумав я. Нащо та міліція?

- Так би й зразу, - відказав Бородай.

Антін розписався як умів.

- Ну, а тепер замочимо, - підвівся Бородай з-за стола і подибав у ванькир за горілкою.

Антін віднікувався, але Мотря причепилася до нього як смола.

Таранчук випив і трохи підбадьорився.

- Акта я підписав, - казав він, закусуючи, - але за Гордія моя рука не підніметься...

Назавтра були збори. Люди говорили мало. Хома розпинався за Бородая і лаяв Трохима. Обізвав його перевертнем, який ледь не занапастив село.

Зайшла мова про голову.

- Прислати вам кого чи свого оберете? - протирав окуляри Коваль.

- Най гірший, аби свій!

Десть з кутка гукнуло кілька голосів:

- Бородая! Бородая!

Колишні бідняки мовчали. Заможники потягнули руку за Бородая.

Таки обрали Бородая головою.

Антін Таранчук занедужав, і Йосип уже третій день заміняє батька.

- Запрягай коні і за сіном! - наказав Хома, коли Йосип ступив у конюшню.

- Дядьку, може б, я в лікарню: батько лежать... - заїкнувся.

- Не заколіє! Вкочиш трави, тоді.

Йосип чіпляв шлеї, вибравши найкращі, відв'язував виїзних коней.

- Куди ти їх? - визвірився Хома. - До шлюбу зібрався, чи що? Шкапи запрягай...

- Дядьку, я ж хотів, щоб швидше.

- Не мороч голови.

За Іквою на голубій долині - сіножать. Маячать копиці, як гостроверхі теплі шапки. Травиця зеленими цвяшками пробивається, ніжна, мов пушок. Але спробуй-но ступити на неї босою ногою, - підскочиш, бо від старої трави, стятої гострими косами при самій землі, лишилися колючі стебла - наче заточені шпильки.

Ні душі на сіножаті. Йосип поїхав під ліс, де ще колихалась нескошена висока трава. Випріг коней і взявся за косу. Приладнав за пояс кушку,^[18] як це роблять справжні косарі, розчепірів ноги, замахнувся. Сіно лягало збоку рівним покосом.

Сивий туман заплів тонким павутинням долину і зараз поволі розплутував його над лісом, знімаючи з чагарників і підносячи вгору, на верховіття високих дерев.

Бризнули перші промені. Голуба стрічка Ікви вислизнула з лісу, ніби її хтось підняв на руки, розмотав неквапливо та й розіслав сушити на сонце. Верболози, сонні ще, забрели по коліна у річку вмиватися.

Йосип втомився махати косою. Руки дрижать. Піт очі заливає. Та ніколи відпочивати - батько лежить дома - опухлий, ноги сині... Лікаря треба, а то пізно буде...

Думка обпекла мозок. Кинув косу на воза і, не згрібши трави, щодуху погнав коней.

Лікаря довелось чекати з годину. Почала сіятися мряка. Коли лікар нарешті вийшов, припустив дощ.

Дорога розкисла, ліпилася, як тісто.

Йосип цьвохав коней батіжком. З-під коліс порскала грязюка.

Коней покинули на вулиці. Йосип повів лікаря у хату. Батько, напевно, давно чекає. У хаті темно. Добре, що матері немає. Йосип розповість батькові, як воно було, і він зрозуміє. Тільки батько чомусь не кличе його. Невже не почув, як рипнули двері?

- Тату!

Не обзивається.

"Заснув, певно", - подумав Йосип.

Лікар ступив до постелі. Йосип обігнав його. Схилився над батьком, прислухався, затамувавши подих.

Тихо-тихо.

- Тату! - звалився у нестямі.

Виповзають з закутків сутінки, чіпляються на стіни, насуваються і заволокують вікна. А надворі сіється сірий дощик. У вікна краплини забиваються крізь склеєні

шибки і стукають по підвіконню: кап-кап, кап-кап.

Мати одчинила двері, але й їй не вигнати з хати сірих сутінків.

Покинув Антін Ганну і Йосипа. На цвинтарі біля маленької зеленої могилки, де колись поховали Іванка, виросла ще одна, чорна і висока.

Поки тягнулось слідство над дядьком Трохимом, у колгоспі почали падати коні. Животи у них роздувались і тріщали, як барабани.

Взяли нових конюхів.

Дід Архип за старшого на конюшні.

Здорових коней перегнали в іншу стайню, але це не допомогло: вранці три лошаки валялися надуті, як гори. Їх облили гасом і закопали. І так кожного дня.

З сотні коней лишилася половина. На село наклали карантин.

Дід Архип просиджував дні й ночі біля своєї Каштанки. Обкурював її димом з люльки, совав тремтячими руками шматочки хліба – не бере.

Бородай виїхав у область за ліками. Частину коней виходили. Зняли з села карантин, і люди легше зітхнули.

Дядько Трохим як у воду канув.

Прийшов строк видавати хліб на трудодні. На попівському подвір'ї відважували, що кому належить.

Дійшла черга й до Таранчуків. Покійний батько, мати і Йосип заробили дванадцять центнерів.

– Чи снилося коли-небудь тобі, Ганно, стільки хліба? – сказав Бородай. – Прийду до тебе позичати, бо я всього п'ять заробив.

– Ми всі робили, а ваша тітка... – кольнув Йосип.

Ганна ущипнула його за лікоть.

Дід Архип з – Миколкою привезли збіжжя Таранчукам і позносили в комору.

Мати подавала обід, а Йосип сидів за столом, як господар.

Заскрипіли двері – Єва Станіславівна.

– Це я до вас у гості, хоч і не просили.

– Просимо, сідайте, – заметушилась Ганна, обмітаючи запаскою лаву. – Заодно й пообідаєте з нами.

Вчителька худа, ніс загострився, обличчя виснажене. Тільки очі блищать.

– А ми хліб привезли, – радо сповістив Йосип.

– Багато?

– Заробили, хвалити бога. Посувайтесь ближче, пані, до столу. Чим маємо, тим і приймаємо.

Ганна називала вчительку лише "панею", інакше називати їй "губи не розтуляються".

Єва Станіславівна вмочила вареника у сметану. Йосип дивився на вчительку і їв також помаленьку, довго розжовуючи і не плямкаючи.

Мати підсунула тарілочку ближче до вчительки.

– Як я рада, що в нас, як у всіх людей, хліб і до хліба є. Могли б ще й більше

заробити, коли б простих колгоспників слухалися. За Терником, знаєте, земля скупа, хоч молоко під неї підливай, а буряками засіяли. Змарнували поле...

- Сотню гектарів, - докинув Йосип.

- Погане щось у нашому селі коїться, - вийняла вчителька білу хусточку.

- Хай би мене різали на шматочки, а й тоді не повірила б, що Трохим замірився на чуже майно, - хвилювалась Ганна.

- Я теж не вірю, - мовила задумливо вчителька. - Не винний він. Ще впливе правда.

15

Обсіялися рано. Бородай за ранню сівбу навіть премію одержав. Не взяв гроші собі: поклав у колгоспну касу і запропонував на ці гроші посадити колгоспний сад.

Місце вибрав за селом, недалечко від свого дому. Хому відправив до міста за щепами, а Йосипа і Миколку послав до себе по вишеньки.

Мотря повела їх в густий вишняк.

- Меншенькі деревця викопуйте. Та глядіть, не пошкодьте коріння.

Мотря не допомагала їм, стовбичила осторонь. Коли Йосип смикав деревце, обкопане Миколкою, на її обличчі смикалася кожна жилочка.

Хлопці мов і не помічали її.

Чуби у них змокрили, і вони поскидали піджаки.

Надвечір'я загойдалось на верхівках смерек і стало потихеньку сповзати вниз.

Під тином залунало:

Го-о-спо-ду богу помо-ли-мось,

Славу коза-а-цьку хва-лім!

Йосип здригнувся. Де він чув той голос?

Старець, обвішаний торбами, просунув голову крізь густе гілля, привітався:

- Мир дому сьому і вам, господине. Розсаджуєте вишеньки? Нехай ростуть на щастя, на багатство.

- Кому на щастя, а кому на нещастя, - різко одповіла Мотря. - Колись собі садили, а зараз до кагалу треба оддавати.

Лірник недобре зиркнув на хлопців.

- Може, нагодуєте мене, божого странника?..

- Без господаря чужих людей у хату не пускаю!

- Хоч кусень хліба винесіть.

- Прийде господар, тоді приходьте.

Старець показав Мотрі очима на хлопців.

- Хлопці, буде вам на сьогодні, - повернулась до Йосипа і Миколки Мотря. - Донесли б те, що викопали. Мені ж корову доїти час. Дідові хліба винесу, аби не скімлив.

Мотря крутнулась до хати. Старець чекав під тином.

Хлопці зв'язали вишеньки і пішли. Коли за садом оглянулись, старця під тином уже

не було.

За хутором Йосип скинув в'язку у борозну і сів на неї. Миколка опустився поруч.

- Цей лірник вже якось заходив у село, - мовив Йосип. - Я добре запам'ятав його. І тоді він цю ж пісню співав.

- Він так косував на нас, - зауважив Миколка.

- Давай полягаємо в борозні і простежимо за ним.

Так і зробили.

Вже у сутінках Мотря провела старця до дороги, а сама стала під смерекою. Старець не пішов до села, посунув, озираючись, у балку, що тягнулась до лісу. Коли він заховався за пагорбком, Мотря подалася в село. Її перестрів Маркіян. Він чимчикував із школи. Здалека Мотря гукнула йому, щоб вернувся й покликав батька додому. Сама ж пішла назад.

- Чому лірник потеліжився у балку? - роздумував уголос Миколка. - Через ліс до другого села не так просто добратися. Може, він хоче пересидіти там до ночі і знову навідатися до Бородає?.. Бо щось Мотря добра була до нього...

- Помовч, що буде - побачимо, - тулився Йосип до землі.

Борозна глибока. Хлопці в чорних піджачках, і їх зовсім не помітно.

Прийшли Бородай і Маркіян. Засвітилося світло в хаті, але скоро погасло. Вікна одно за другим позавішувано.

Миколка з Йосипом підсунулися до самісінького саду, бо з поля нічого не видно.

Загавкав собака, його спустили з ланцюга і він, вирвавшись на волю, заскакав по саду. Хлопці прикипіли до тину.

Вітер повіяв з балки, і собака з гавкотом побіг туди. За ним погнався Маркіян, схопив за ошийник.

Як хлопці гадали, так воно й сталося. З вибалка появився лірник.

Як тільки вони сховались у хаті, Миколка штовхнув Йосипа:

- Давай до вікна. Послухай, про що вони балакатимуть. Собака тебе не видасть, а я пильнуватиму тут.

16

Йосип добре знає Бородаєву хату. Світлиця одним вікном дивиться в сад. Добрався туди і припав вухом до шибки.

Маркіян повів собаку за браму і чатував там.

Із світлиці з-за фіранок пробилось світло. Погоди зачовгали чийсь ноги по долівці. Бородай говорив тихо. Добре, що подвійні вікна ще не вставлено, а то Йосип нічого не почув би.

Лірник передав від когось поклони. Йосип не розібрав прізвища.

- На різдво буде вечерея? - допитувався Бородай.

- Не буде на різдво, буде на Великдень, - одповів лірник.

- А я для вас садочок розводжу. Думаю, навесні сусідами...

"До чого б це?" - не міг нічого второпати Йосип.

- А ловко ви з Трохимом, - засміявся лірник. - Хто ще з вами осадницьке добро закопував?

- Я і брат мій Роман. Гойда в жнива частенько дома не ночував: на полі коло машини спав. Ми й вибрали час.

- Донесли ви?

- Невже я дурень? Синок написав, але... без прізвища.

- Чиста робота.

Мотря принесла вечерю. Йосип почув, як забряжчали тарілки.

- Жарти сказати, - бубнів Бородай. - Я пішов на такий ризик, бодай не угадувати. Обсіявся першим. Премію маю. А як обсіявся? З країв обкидав, а всередині й зернини нема...

Мороз зашкріб Йосипа по спині. Он як Бородай господарює! Недаром голова не скликав людей на сівбу. З братком Романом і Хомою впорався. Йосип згадав: жито в мішки вантажили вони з Миколкою, а на поле сам Хома одвозив.

Собака мов сказився. Бігає навколо хати, скавчить. Лизне Йосипа гарячим язиком і знов жене до брами. Хоч би Маркіяна не наднесло!

- Коні з братом травили? - цікавиться, лірник.

- Ні, з Хомою.

- Сіяли з Хомою. Коней травили з Хомою. Хто він такий? Надійний?

- Звичайно. Це він підгодив мене сіяти по краях. Тепер я його комірником призначив.

- Отому Хомі треба пельку заткнути. Дуже багато знає. Я ж давав вам пляшечку...

- Немає тієї пляшечки.

- Використали? - здивувався гість.

- Позбулись одного конюха: заважав коней труїти.

У Йосипа підломились ноги.

А в хаті все радилися, що робити з Хомою.

- За ноги його і в криницю, - казав лірник.

- Як так в криницю? - сопів Бородай.

- Підпоїти, вивести до криниці, стукнути по голові, а потім наробити лементу, що комірник втопився, посковзнувшись. В нашому ділі не повинно бути свідків, - настоював на своєму лірник.

- Хай буде по-вашому.

- По руках.

Вийшли. І лірник затягнув якусь не нашу пісню. Бородай і Мотря невлад підтягували.

Йосип тихо відійшов од вікна і, перебігаючи від яблуні до яблуні, пробрався до Миколки. Він весь тинькотів. Миколка став розпитувати його, але Йосип не міг сказати й слова.

- Говори, що чув? - напосідав Миколка.

- Біжімо швиденько до Єви Станіславівни. Там таке я чув...

Схопивши в'язки, хлопці бігцем подалися в село.

Вчителька немало здивувалася пізнім гостям. Не давши змоги Єві Станіславівні спитати, чого прийшли, Йосип став розказувати, що чув у Бородая під вікном. Про все оповів. Лише не згадав, як батька отруїли: боявся, що заплаче.

Єва Станіславівна, нічого не кажучи, накинула теплу хустку.

- Підемо до міста. Не боїтеся, хлопці?

Повернулись вони удосвіта.

А під вечір Йосип і Микола вибрались за село і залягли оддалік від криниці.

Вечір був таким же темним, як вчора. Дув пронизливий вітер.

Затарахкотіла підвода. І зараз же мовби з-під землі виріс біля журавля лірник.

Йосип з Миколкою не змигнуть з журавля. Вони знають, що десь поряд міліціонери чатують. Але їх не видно.

Підвода порівнялась з криницею.

- Хомо, - почувся голос Бородая. - Спини-но коней. Давай води нап'ємося.

Хомі лінь зупинялись.

- Дома нап'єтесь.

- Тпру, гніді! - Бородай перехопив віжки. - Що ж, мені самому воду діставати.

Хома нехотя сповз з воза. Заскрипів журавель. Хома нагнувся над цямриною. З-за дашка виглянув лірник, стискаючи у руці щось важке. Бородай теж зіскочив з воза.

Лірник навшпиньках підійшов до Хоми. Підняв над Хоминою головою руку з чимось темним.

- Дядько Хомо! - не втримався, крикнув Йосип.

Хома озирнувся і випустив відро. Лірник на мить застиг.

- Пане Бородаю, рубайте посторонки! На коні! - загорланив він і рвонувся до воза.

Пізно. З усіх боків їх обступили міліціонери. Бородай, лірник і Хома підняли руки вгору.

То було ввечері, а вдосвіта все село висипало на поле. Люди хотіли впевнитись в тому, що сказали Йосип і Миколка.

Так і є. Посеред поля, наче хто циркулем обвів, - чорний пустир, лиш де-не-де пробились свиріпа і пирій.

Теплий весняний ранок. З-за гори Городисько піднялося велике сонце і зупинилося усміхнене, заграло золотими струнами над пробудженою землею. На заході бліднув повен місяць, ховався за чорний поділ хмари.

Там, над широким рівним загоном, не засіяним житом, кружляв синій димок. Трактор зітхав, тягнучи важкі плуги. Вони розгризали переліг, вивертали його чорними скибами.

- Поспішай, Грицю! - підганяв тракториста Трохим, його сива голова блищала на сонці. Він повернувся до роботи, до землі.

Йосип віз у бочці воду.

Повітря, напоєне теплим промінням, сповнене міцним запахом землі, спирало груди. Вітер стулив свої уста. Жайворон перестав бриніти, згорнув крильця і

камінчиком впав на ріллю.

З заходу насувалась хмара. Зачепила край сонця, потім половину, нарешті полонила його зовсім. Щось тріснуло в небі, розпатлана хмара розкраялась і стулилась.

Усе вщухло.

Гроза пронеслась над Волинню.

Сонце знову натягнуло струни, знову заграло, милуючись красою світу.